

प्राथमिककालीन नेपाली भक्तिकाव्यको अध्ययन

माधवप्रसाद लामिछाने

विश्वशान्ति, प्रज्ञा तथा बालविकास समाज

**प्राथमिककालीन नेपाली
भक्तिकाव्यको अध्ययन
(समालोचना)**

माधवप्रसाद लामिछाने

विश्वशान्ति, प्रज्ञा तथा बालविकास समाज

पुरोवाक्

प्राथमिककालीन भक्तिकाव्यका बारे आदरणीय विद्वान्हरूले फुटकर रूपमा प्रसङ्गवश अध्ययन गरेको पाइए तापनि भक्तिकाव्यलाई नै केन्द्रबिन्दु मानी अध्ययन गरेको नपाइएकाले मैले यस क्षेत्रमा केही गरूँ भन्ने चेष्टा गरेको हुँ। आजभन्दा सात वर्षपहिले एम.ए.को शोधपत्रका रूपमा प्रस्तुत गरेको अध्ययनले नै केही सम्बर्द्धित र संशोधित भई अहिले पुस्तकको रूप ग्रहण गरेको छ। मेरो लेखनप्रक्रियामा विभिन्न विद्वान्, बुद्धिजीवी र मेरा इष्टमित्र सबैको केही न केही योगदान रहेको छ। आदरणीय गुरु श्रीघटराज भट्टराईज्यूको अमूल्य सल्लाह र सुभाष नपाएको भए अध्ययनले यो रूप लिने थिएन त्यसैले म उहाँप्रति आभारी छु। इतिहासकार श्रीज्ञानमणि नेपाल र वरिष्ठ समालोचक श्रीगणेशबहादुर प्रसाईले दिनुभएको प्रेरणा र हौसलालाई पनि म बिर्सन सक्तिनँ। यस सन्दर्भमा म मेरा आदरणीय गुरु श्रीदिवाकर आचार्यलाई पनि स्मरण गर्नु आफ्नो कर्तव्य सम्झन्छु जसबाट मैले सदैव अध्ययनअनुसन्धानमा संलग्न रहने सदुपदेश पाएको छु। पादटिप्पणीका रूपमा प्रयोग गरिएका पुस्तक र सूचना सामग्रीबाट पनि मैले प्राज्ञिक पोषण पाएको छु। त्यसैले म यी सबैप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छु। छोराले किताब छापोस् भन्ने मातापिताको इच्छाले पनि मलाई बल प्रदान गरेको छ। मेरा अग्रजद्वय श्रीकेशवप्रसाद लामिछाने र श्रीअच्युतप्रसाद लामिछानेको महानता र मप्रतिको स्नेहलाई पनि म बिर्सन सक्तिनँ जसबाट मैले कठिनाइका क्षणहरूमा ठूलो बल पाएको छु। त्यसैगरी मेरा जायाग्रज श्रीभक्तिन्द्र जवालीले नघच्चच्याएको भए यो पुस्तक तयार हुन सक्ने थिएन त्यसैले उहाँको भूमिकाको म यहाँ उल्लेख गर्न चाहन्छु। यो पुस्तक प्रकाशित भएकोमा मेरी जीवनसंगिनी भगवती सबैभन्दा बढी खुसी भइन् र उनले मेरो सम्पूर्ण परिश्रमलाई बिसाईदिइन्। उनको त्यो माया धन्यवादको सीमाभन्दा फराकिलो छ। पटकपटक थप गरिएका र संशोधन गरिएका सामग्रीलाई पटकैँ भर्को नमानी कम्प्युटर टङ्गण गर्ने राजकुमार श्रेष्ठको गुन पनि म बिर्सन सक्तिनँ। पुस्तक प्रकाशनको जिम्मेवारी वहन गर्ने विश्वशान्ति, प्रज्ञा तथा बालविकास समाजप्रति पनि कृतज्ञता प्रकट गर्दछु र संस्थाको उत्तरोत्तर प्रगतिको कामना गर्दछु।

अन्त्यमा दृष्टिदोषवश मुद्रणसम्बन्धी केही त्रुटि रहेका भए त्यसका निम्ति म सबैसँग क्षमायाचना गर्दछु।

गोठाटार, काठमाडौँ।

भाद्र २३, २०६२

ऋषिपञ्चमी

माधवप्रसाद लामिछाने

विषयसूची

प्रथम अध्याय : भक्तिको उद्भव र विकासको विश्लेषण	१-१९
१.१ भक्तिको अर्थ र तात्पर्य	१
१.२ भक्तिको उद्गमस्रोत	३
१.३ वेदमा भक्ति	५
१.४ उपनिषद्मा भक्ति	८
१.५ पुराणमा भक्ति	१०
१.६ भक्तिआन्दोलनको विकास	१३
द्वितीय अध्याय : नेपाली भक्तिकाव्यको पृष्ठभूमि र तात्कालिक परिस्थिति	२१-३४
२.१ नेपाली भक्तिकाव्यको प्रारम्भबिन्दु	२१
२.२ नेपालको धार्मिक एवम् सांस्कृतिक परम्परा	२३
२.३ तात्कालिक परिस्थिति	२४
२.३.१ तात्कालिक राजनैतिक परिस्थिति	२५
२.३.२ तात्कालिक सामाजिक परिस्थिति	२९
२.४ नेपाली भक्तिकाव्यको निर्मितिको कारण	३०
तृतीय अध्याय : प्राथमिककालीन निगुर्ण नेपाली भक्तिकाव्यको अध्ययन	३५-७१
३.१ जोसमनी सन्तपरम्पराको सङ्क्षिप्त परिचय	३६
३. जोसमनी सन्तपरम्पराका प्रमुख कवि र उनका कविता	३९
३.२.१ धिर्जेदिल दास	३९
३.२.२ सन्त शशिधरदास	४०
३.२.३ धौकलदास	४२
३.२.४ मोक्षमण्डल	४२
३.२.५ प्रेमदिल	४३
३.२.६ निर्वाणानन्द	४४
३.२.७ अभयानन्द	४५
३.२.८ श्यामदिल दास	४७
३.२.९ अच्युतदिल दास	४८
३.२.१० धर्मदिल दास	४८
३.२.११ सतदिल दास	४९
३.२.१२ अगमदिल दास	४९
३.२.१३ अखडदिल दास	५०
३.२.१४ ज्ञानदिल दास	५१

३.३ जोसमनी सन्तकाव्यको दार्शनिक विचारधारा	५६
३.४ जोसमनी सन्तकाव्यमा परमतत्त्व र त्यसको स्वरूप	५६
३.५ जोसमनी सन्तकाव्यमा जगत्सम्बन्धी धारणा	५९
३.६ जोसमनी सन्तकाव्यमा भक्तिसाधनाको स्वरूप	६१
३.७ जोसमनी सन्तकाव्यमा प्रयुक्त भाषा एवम् काव्यशिल्प	६४
३.७.१ भाषा	६४
३.७.२ काव्यशिल्प	६५
३.८ जोसमनी सन्तकाव्यका अन्य महत्त्वपूर्ण विशेषता	६८
३.८.१ बाह्य आडम्बरको विरोध, सदाचरण र नैतिक संयममा जोड	६८
३.८.२ गुरुभक्ति	७०

चतुर्थ अध्याय : प्राथमिककालीन सगुण नेपाली भक्तिकाव्य ७३-९४

४.१ कृष्णभक्तिकाव्य ७४-८७	
४.१.१ इन्दिरस ७५	
४.१.१.१ रोपिकास्तुति-विषयवस्तु ७५	
४.१.१.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प ७७	
४.१.२ विद्यारण्यकेसरी अर्ज्याल ७८	
४.१.२.१ युगलगीत-विषयवस्तु ७८	
४.१.२.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प ७८	
४.१.२.३ ह्रीमदीस्तुति-विषयवस्तु ७९	
४.१.२.४ भाषा एवम् शैलीशिल्प ८०	
४.१.३ वसन्ता शर्मा ८०	
४.१.३.१ श्रीकृष्णचरित्र- विषयवस्तु ८१	
४.१.३.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प ८३	
४.१.४ यदुनाथ पोखरेल ८४	
४.१.४.१ कृष्णचरित्र-विषयवस्तु ८४	
४.१.४.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प ८५	
४.२ रामभक्तिकाव्य ८७-९४	
४.२.१ रघुनाथ पोखरेल ८८	
४.२.१.१ सुन्दरकाण्ड-विषयवस्तु ८८	
४.२.१.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प ८९	
४.२.२ भानुभक्त आचार्य ९०	
४.२.२.१ रामायण- विषयवस्तु ९०	
४.२.२.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प ९२	
४.२.२.३ भानुभक्तको काव्यवैशिष्ट्य ९३	

पञ्चम अध्याय : उपसंहार ९५-९६	
सन्दर्भग्रन्थसूची ९७-९८	

प्रथम अध्याय

भक्तिको उद्भव र विकासको विश्लेषण

१.१ भक्तिको अर्थ र तात्पर्य

सेवा, आराधना वा आराध्य इष्टदेवप्रति अनवरतरूपमा चित्तवृत्ति लगाउनु भन्ने अर्थमा भज् धातुमा स्त्रीलिङ्गवाचक क्तिन् प्रत्यय लागेर भक्ति शब्दको निर्माण भएको छ ।^१ उक्त भक्ति शब्दलाई परिभाषित गर्दै शाण्डि त्सूत्रले ईश्वरमा हुने परम अनुरक्ति नै भक्ति हो भनेको छ ।^२ दैवर्षि नारदको मतमा भगवान्प्रति परम प्रेम नै भक्ति हो ।^३ अविवेकी अर्थात् यथार्थ ज्ञानप्रति अनभिज्ञ पुरुषहरूको इन्द्रिय विषयमा जस्तो तीव्र आसक्ति हुन्छ त्यस्तै तीव्र आसक्ति ईश्वरप्रति हुनु नै भक्ति हो भन्ने कुराको सङ्केत विष्णुपुराणमा गरिएको छ ।^४

वास्तवमा पूर्ण समर्पण र निष्काम भावले निरन्तर रूपमा ईश्वरमा मन लगाउनु वा ईश्वरमा अनुरक्त हुनु नै भक्तिको मूल

^१ वाचस्पत्यम् षष्ठो भागः, पृ. ४६१८

^२ "सा परानुरक्तिरीश्वरे"
— शाण्डिल्यभक्तिसूत्र, २ ॥

^३ "सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा"
— नारभक्तिसूत्र १।२ ॥

^४ "या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरत : सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥
— विष्णुपुराण १।२०।१९

तात्पर्य हो त्यसैले अन्य सम्पूर्ण कर्तव्य अथवा धर्मलाई त्यागेर आफ्नो शरणागत हुने आज्ञा श्रीमद्भगवद्गीतामा श्रीकृष्णले दिएका छन् ।^५

कुनै पनि विषयसुखको कामना नगर्नु यहाँसम्म कि मुक्तिको पनि अभिलाषा नराखी केवल ईश्वरको सेवामा आफूलाई समर्पित गर्नु नै वास्तविक भक्ति हो भन्ने कुराको प्रतिपादन श्रीमद्भागवत-महापुराणमा भएको छ । भागवत-महापुराणको तृतीयस्कन्धको चतुर्थ अध्यायमा उद्धव श्रीकृष्णसँग प्रार्थना गर्छन्— 'हे प्रभु ! तपाईंको चरणकमलको सेवा गर्ने पुरुषका लागि यस संसारमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष कुनै पनि कुरा दुर्लभ छैन तापनि मलाई ती कुनै चिजको इच्छा छैन । म त केवल प्रभुको चरणकमलको सेवाका लागि सदा लालायित रहन्छु ।^६ ईश्वरमा दृढ भक्ति वा अनुरक्ति भएमा ईश्वरको चरणकमलको सेवा प्राप्त गर्ने लालसाबाहेक अरू कुनै पनि सुख प्राप्त गर्ने कामना शेष रहँदैन । महाराज पृथु श्रीकृष्णको भक्ति गर्दै भन्छन्— 'हे भगवान् ! यदि मुक्ति प्राप्त हुँदा तपाईंको चरणकमलको जयगानमा शुद्ध भक्तहरूको हृदयबाट गुञ्जित हुने तपाईंको अमृतमय कीर्ति सुन्न पाउँदैन भने म मोक्ष अथवा ब्रह्मैक्य पद चाहन्छु । हे प्रभु ! मलाई असङ्ख्य जिभो र कान प्रदान गर्नुहोस् जसबाट म सदा तपाईंको दिव्यकीर्तिको श्रवणकीर्तन गर्दै परमानन्दमा निमग्न रहूँ ।'^७

उपर्युक्त कथनहरूबाट भक्ति भन्नाले कुनै पनि कामना (यहाँसम्म कि मुक्तिको पनि कामना) नगरी केवल ईश्वरको सेवामा आफूलाई समर्पित गर्नु अथवा ईश्वरको शरणागत हुनु र अनवरतरूपमा ईश्वरमा

^५ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

— श्रीमद्भगवद्गीता १८।६६

^६ को न्वीश ते पादसरोजभाजां

सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ध्वपीहि ।

तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन्

भावत्पदाम्भोजनिवेशणोत्सुकः ॥

— श्रीमद्भागवत-महापुराण ३।४।१५

^७ न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिन्-

न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवः ।

महात्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो

विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः ॥

— श्रीमद्भागवत-महापुराण, ४।२०।२४

चित्तवृत्ति लगाई ईश्वरको दिव्यकीर्तिको श्रवणकीर्तन गर्दै परमानन्दमा निमग्न रहनु भन्ने अभिप्रायको बोध हुन्छ ।

१.२ भक्तिको उद्गमस्रोत

भक्तिको उद्भव कहिले भयो र यसको मूल स्रोत के हो भन्ने विषयमा विद्वान्हरूमा मतभिन्नता रहेको पाइन्छ । भक्तिले आफ्नो जन्मको विषयमा नारदलाई सुनाएको कथा श्रीमद्भागवत महापुराणमा उल्लेख गरिएको छ । उक्त कथाअनुसार भक्ति द्रविड देशमा उत्पन्न भएर कर्णाटकमा ठूलो भएको अनि महाराष्ट्रमा केही काल रही सम्मानित भएको र गुजरातमा गएर वृद्ध भएको जानकारी प्राप्त हुन्छ ।^५ यही अनुश्रुतिलाई आधार मानेर केही विद्वान्हरूले आर्य जातिभन्दा पहिले नै आर्यतर द्रविड जातिमा भक्तिको भावना रहेको र भक्ति प्रचलित भइसकेको मानेका छन् ।^६ हडप्पा र मोहन-जो-दडोको उत्खननबाट प्राप्त मूर्तिहरूको अवशेषबाट त्यस युगमा लिङ्गपूजा तथा देवीपूजा गरिन्थ्यो भन्ने सम्भावना प्रकट भएको छ । त्यसैले मोहन-जो-दडो र हडप्पा सभ्यताका प्रतिष्ठापक द्रविडहरू लिङ्गपूजक तथा देवीपूजक थिए भन्ने देखिन्छ । भारतवर्षमा जब आर्यहरूको आगमन भयो, तब आर्यअनार्य सङ्घर्षका कारण सिन्धुप्रदेशका द्रविड जाति दक्षिण भारतमा बस्न पुगे । यसप्रकार भक्तिको बीज द्रविड जातिमा सिन्धुसभ्यताको युगमा नै थियो भन्ने मत भारतीय विद्वान् रामधारीसिंह दिनकरको रहेको छ ।^७ आर्यतर जातिमा रहेको त्यही भक्तिभावना र उपासनापद्धतिलाई कालान्तरमा ब्राह्मण तथा वैदिक आचार्यहरूले अपनाएका हुन् भन्ने उनको कथन देखिन्छ । तर केही विद्वान्हरू जसरी कर्म तथा ज्ञानको उद्गमस्थल वेद हो त्यसरी नै वेद भक्तिको पनि उद्गमस्थल हो भन्ने मान्यता राख्छन् ।^८ तर लिखित ऐतिहासिक

^५ उत्पन्ना द्रविडे साहं वृद्धि कर्णाटके गता ।

क्वचित्क्वचिन्महाराष्ट्रे गुजरे जीर्णतां गता ।

— श्रीमद्भागवतमाहात्म्य, प्रथम अध्याय, ४८ श्लोक ।

^६ डा. सत्येन्द्र, मध्ययुगीन हिन्दी साहित्य का लोकतात्त्विक अध्ययन, पृ. ३६८-६९ ।

^७ रामधारी सिंह दिनकर, संस्कृति के चार अध्याय, पृ. २८ ।

^८ बलदेव उपाध्याय, पुराण विमर्श, पृ. ४३० ।

सामग्रीको अभावका कारण भक्तिको आरम्भ कुन युगमा भयो र यसको मुख्य उद्गमस्रोत के हो भन्ने विषय विवादरहित हुन सकेको छैन ।

हिन्दूधर्म र हिन्दूसंस्कृतिको आज जुन रूप छ त्यो रूप सम्पूर्णतया वेदमा पाइँदैन । हिन्दूसमाजका रीतिहरू र धर्मका धेरै अनुष्ठानहरू आज यस्ता छन् जसको उल्लेख वेदमा पाइँदैन । त्यसैले वेदमा उल्लेख नभएका तर हिन्दूसंस्कृति र धर्मका अभिन्न अङ्ग बनिसकेका त्यस्ता पद्धति, रीति र विचारहरू आर्य र आर्येतर संस्कृतिको समन्वयबाट विकसित बनेका अथवा आर्येतर सभ्यताको देन हो भन्ने लाग्दछ । उदाहरणको रूपमा कर्म तथा परलोकको सिद्धान्त, योगसाधना, शिव, देवी तथा विष्णुको रूपमा परमात्मालाई मान्नु, पूजाको परम्परा आदि संस्कृतिका तत्त्वहरू हिन्दूधर्म र संस्कृतिलाई अनार्य जातिले दिएको देन हो भन्ने कुरा विद्वान्हरूले स्वीकारेका छन् ।^{१२}

विभिन्न जातिहरू भारतभूमिमा प्रवेश गर्ने क्रममा सर्वप्रथम निग्रो जाति प्रागैतिहासिक युगमा नै अफ्रिकाबाट अरब, इरान र बलुचिस्तानको समुद्री तट हुँदै भारत प्रवेश गरेका थिए । त्यसपछि पूर्वभूमध्यसागरको हालको प्यालेस्टेनी भूमिबाट प्रोटो अष्टालायड जातिको भारतमा आगमन भयो । त्यसपछि द्रविड जातिको यहाँ आगमन भयो ।^{१३} यिनीहरू लगभग ई.पू. ३५०० मा नै यहाँ आइसकेका थिए ।^{१४} द्रविडपछि भारतमा आर्य जातिको आगमन भयो । आर्यहरूले आफ्नो पराक्रम, कूटनीति र बुद्धिबलले द्रविड र अन्य जातिहरूमाथि प्रभुत्व कायम गरे । पछि बिस्तारैबिस्तारै सम्पूर्ण जातिका बीच एकताको भावना बढ्दै गयो । ई.पू. १५०० को आसपासमा आइपुग्दा नपुगदै आर्यअनार्य जातिहरू एउटै संस्कृति र एउटै समाजमा विलय भइसकेका थिए ।^{१५}

त्यसैले भक्तिको सन्दर्भमा कुरा गर्दा न वेद नै भक्तिको मूल उद्गमस्थल हो भनेर ठोक्नु गर्नु उपयुक्त देखिन्छ न त आर्य जातिभन्दा पहिले नै द्रविड जातिमा भक्तिभावना विद्यमान थियो र द्रविड जातिमा भएको त्यही भक्तिभावनालाई आर्यहरूले ग्रहण गरेका

^{१२} बलदेव उपाध्याय, संस्कृत साहित्य का इतिहास, पृ. २१ ।

^{१३} पूर्ववत् ।

^{१४} पूर्ववत् पृ. २४ ।

^{१५} पूर्ववत् पृ. २५ ।

हुन् भनेर निष्कर्ष निकाल्नु नै उपयुक्त मान्न सकिन्छ । मोहन-जो-दडो र हडप्पा सभ्यताको उत्खननबाट प्राप्त अवशेषबाट आर्यहरूसँग सम्पर्क हुनुभन्दा पहिले नै आर्येतर द्रविड जातिमा लिङ्गपूजा तथा देवीपूजाको परम्परा थियो भन्ने सम्भावना प्रकट भएको छ भने अर्कातिर वेदमा भक्तिका तत्त्वहरू विद्यमान भएकाले द्रविड जातिमा भएको भक्तिभावनालाई आर्यहरूले ग्रहण गरेका हुन् भनेर भन्नु पनि उपयुक्त देखिँदैन किनभने भारतीय विद्वान् लोकमान्य तिलकका अनुसार आजभन्दा करिब ८५०० वर्षपहिले नै वैदिक मन्त्रहरूको रचना भइसकेको देखिन्छ ।^{१५} जुन समय आर्य र द्रविड जातिको सम्पर्क हुनुभन्दा धेरै पहिलेको हो । त्यसैले विभिन्न अध्ययनबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने आर्य तथा अनार्य द्रविड दुवै जातिमा भक्तिको भावना विद्यमान थियो र एकअर्काको भक्तिभावनाले जब समन्वयको अवसर पायो तब भक्तिले मूर्त रूप ग्रहण गर्‍यो र हिन्दूसंस्कृतिमा भक्तिको व्यापक स्थान रहन गयो ।

१.३ वेदमा भक्ति

विभिन्न प्राकृतिक शक्तिलाई दैवी रूप प्रदान गरिएका र ती प्राकृतिक शक्तिको स्तुति एवम् उपासना गरिएका अनेक मन्त्र वेदमा पाइन्छन् । ऋग्वेदको पुरुषसूक्तमा ईश्वरको भावना पुरुषको रूपमा गरिएको छ ।^{१६} यसबाट ईश्वरलाई सगुण रूपमा उपासना वा भक्ति गर्ने परम्परा त्यस कालमा विद्यमान थियो भन्ने बुझिन्छ । ईश्वरको स्वरूपको ज्ञान अथवा ईश्वरको स्वरूपमा गरिने भक्तिद्वारा नै जीवनमृत्यु अथवा सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति पाइने कुराको उल्लेख वेदमा गरिएको छ ।^{१७} यसरी ईश्वर अथवा परब्रह्मलाई पुरुषको रूपमा कल्पना गरेर सगुण रूपमा ईश्वरको भक्ति गर्ने परम्परा वैदिक कालमा नै स्थापित भइसकेको देखिन्छ ।

^{१६} पूर्ववत् पृ. १०२ ।

^{१७} ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।
उरु तदस्य यद्वैश्यं पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

— ऋग्वेद, १०।१०।१२

^{१८} वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसःपरस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

— यजुर्वेद ३१।१८

ईश्वरमा पूर्ण रूपमा अनुरक्त हुनु र आफूलाई सर्वतोभावेन ईश्वरमा समर्पण गर्नु नै भक्तिको मूलतत्त्व हो भने भक्तिको यो तत्त्व वेदमा विद्यमान छ । वेदका स्तुतिपरक मन्त्रहरूमा भक्तले आफूलाई भगवान्का प्रति पूर्णरूपले समर्पित गरेको दृष्टान्त पाइन्छ । 'आफ्नो बुद्धि एवम् स्तुतिबाट हमेशा प्रकाशक एवम् तेजस्वी प्रभुको गुणगान गर्नुपर्दछ । त्यो प्रभुलाई दिनमा र रातमा सदासर्वदा प्रणाम एवम् आदर गर्नुपर्दछ र आफू माथि प्रभुको अधिकार सम्झनुपर्छ' अर्थात् आफूलाई प्रभुको दास सम्झनुपर्छ' भन्ने भाव ऋग्वेदको प्रथम मण्डलको प्रथमसूक्तको सातौँ मन्त्रमा प्रकट भएको छ ।^{१९} यहाँ शरणागति वा प्रपत्ति एवम् दास्य भाव प्रकट भएको देखिन्छ । ईश्वर शरणागतहरूका रक्षक हुनुहुन्छ, देवता र मनुष्यद्वारा गरिने उत्तम व्रतहरूका रक्षक हुनुहुन्छ र शत्रुलाई पराजित गर्नेवाला हुनुहुन्छ त्यसैले सबै प्रकारका यज्ञमा प्रभुको स्तुति हुन्छ, उहाँ स्तुत्य हुनुहुन्छ र भक्तको उद्धार प्रभुको शरणाबाट मात्र सम्भव हुन्छ भन्ने भाव निम्न मन्त्रमा प्रकट भएको छ—

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्विड्यः ॥^{२०}

ईश्वरलाई आफ्नो मातापिता, बन्धु तथा पालनकर्ता सबैथोक मानेर ईश्वरमा नै समर्पित भएको र ईश्वरको चरणबाट आफूलाई कहिल्यै पनि अलग गर्न नचाहेको भाव वेदका मन्त्रहरूमा पाइन्छन् । प्रभु नै हाम्रा मातापिता र पालनकर्ता हुनुहुन्छ तथा उहाँ नै हाम्रो बन्धु र उत्पत्तिकर्ता पनि हुनुहुन्छ भन्ने भावका साथ ईश्वरलाई आफ्नो सबैथोक सम्भरेर ईश्वरको शरणागत हुनुबाहेक अर्को विकल्प नरहेको भाव निम्न मन्त्रहरूमा व्यक्त भएको छ—

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो वभूविथ ।

अधा ते सुम्नमीमहे ॥^{२१}

त्यस्तै—

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यत्र देवाऽमृतमानशानास्तृतीये धामन्नधैरयन्त ॥^{२२}

^{१९} उपत्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

नमो भरन्त एमसि ॥

— ऋग्वेद १।१।७

^{२०} ऋग्वेद, ८।११।१

^{२१} पूर्ववत् ८।१८।११

मनुष्यले गर्ने सम्पूर्ण कार्य ईश्वरको तृप्तिका लागि अथवा ईश्वरको खुसीका लागि हुनुपर्छ र भक्तले ईश्वरको खुसीबाहेक केही पनि चाहनुहुँदैन, सदासर्वदा प्रभुको सामीप्य प्राप्त होस् र तिनै प्रभुको प्रेरणाबाट उत्तम कार्यमा प्रवृत्ति होस् भन्ने कामनाबाहेक अरु कामना भक्तले राख्नुहुँदैन भन्ने भाव यहाँ प्रकट भएको छ—

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे त्वावतोऽवितु : शूर रातौ ।

विश्वेदहानि तविषीव उग्रं ओकः कृष्णेष्व हरिवो न मर्धी : ॥^{२३}

ईश्वरको शरणमा जानाले नै सुखमय, भयरहित, कल्याणकारक तेजको प्राप्ति हुने भएकाले ईश्वरको शरणागत भई उनको आश्रयमा रही आनन्द प्राप्त गरौं भन्ने कामना गरिएको मन्त्र पनि वेदमा पाइन्छ ।^{२४}

वेदमा भक्तिका उदात्त र पुनीत उद्गार अनेक ठाउँमा उल्लेख भएका छन् । वेदका निम्न मन्त्रहरूमा सर्वव्यापक र अविनाशी प्रभुको चरणमा अत्यन्त तन्मयताका साथ भक्तले आफूलाई समर्पित गरेको पाइन्छ ।

यो भूतं च भव्यं च सर्व यश्चाधितिष्ठति ।

स्वर्यस्य च केवलं तस्मै जेष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥^{२५}

अर्थात् जो भूत, भविष्य र सबैमा व्याप्त छ र जो दिव्यलोकको पनि अधिष्ठाता छ त्यो ब्रह्मलाई नमस्कार छ । त्यस्तै :

यस्य सूर्यश्चक्षुश्चन्द्रमाश्च पुनर्णवः ।

अग्निं यश्चक्र आस्यं तस्मै जेष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥^{२६}

अर्थात् चन्द्र, सूर्य जसका नेत्र र अग्नि जसको मुख छ त्यस्ता ब्रह्मलाई नमस्कार छ ।

२२ यजुर्वेद, ३२।१०

२३ ऋग्वेद, ७।२५।४

२४ उरु नो लोकमनु नेषिविद्वान्त्स्वर्वज्योतिरभयं स्वस्ति ।
ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उपस्थेयाम शरणाबृहन्ता ॥

— ऋग्वेद, ६।४।७

२५ अथर्ववेद, १०।८।१

२६ पूर्ववत्, १०।७।३३

निरन्तर आफ्नो अगाडि इष्टदेवको उपस्थिति चाहनु अथवा प्रभुको निरन्तर दर्शनसौभाग्य प्राप्त गर्न चाहनु नै वास्तविक भक्ति हो । त्यसैले वेदका मन्त्रमा निरन्तर ईश्वरको सामीप्य प्राप्त गर्ने र प्रभुको सेवामा आफूलाई समर्पित गर्ने अभिलाषा प्रकट भएको पाइन्छ । कतैकतै मुक्तिको कामना पनि गरिएको पाइन्छ भने कतै ईश्वरमा सर्वतोभावेन समर्पणको भाव र दास्यभाव पनि प्रकट भएको पाइन्छ त्यसैले वेदमा निम्न किसिमको भक्तिको भाव रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

(क) ईश्वरलाई मुक्तिदाताको रूपमा भक्ति गर्नु ।

(ख) आफूसँग भएको सबैथोक ईश्वरकै मानेर ईश्वरप्रति समर्पणको भाव राख्नु जसमा दास्यभाव निहित रहेको हुन्छ ।

(ग) ईश्वरलाई आफ्नो माता, पिता, बन्धु तथा पालनकर्ता मानेर ईश्वरमा नै समर्पित हुनु र ईश्वरको चरणबाट अलग हुन नचाहनु ।

(घ) ईश्वरको निरन्तर उपस्थिति अथवा ईश्वरसँग निरन्तर सामीप्यको अभिलाषा राख्नु ।

१.४ उपनिषत्मा भक्ति

उपनिषत् ज्ञान, भक्ति तथा कर्मविषयक चर्चा एवम् विवेचनाको प्रमुख भण्डार हो । वास्तवमा पूर्वीय विचारपरम्पराको इतिहासमा उपनिषद्ग्रन्थको आविर्भावले सर्वथा नयाँ युगको सूत्रपात भयो । वैदिककालमा उपासनापक्षका साथसाथै ज्ञानपक्षको रूप पनि देखिन्थ्यो भने अब उपनिषत्कालमा आएर निवृत्तिपरक ज्ञानमार्ग र कर्मपरक ज्ञानमार्ग गरी ज्ञानपक्षका पनि दुईवटा मार्ग स्पष्ट रूपमा देखिए । पछि कर्मपरक ज्ञानमार्गबाट नै रागात्मक तत्त्वको प्रधानता भएको भक्तिमार्गको विकास भयो ।

श्वेताश्वतरोपनिषत्मा 'भक्ति' शब्दको प्रयोग भएको छ । यो प्रयोग नै उपनिषत् साहित्यमा 'भक्ति' शब्दको प्रथम प्रयोग मानिन्छ । त्यहाँ उल्लेख गरिएको छ—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥^{२७}

^{२७} श्वेताश्वतरोपनिषत्, ६।२३

अर्थात् परमेश्वरमा जसको अत्यन्त भक्ति छ तथा गुरुमा पनि त्यस्तै प्रकारको भक्ति छ त्यस्तो पुरुषको अन्तस्करणमा नै उपदेश गरिएका सम्पूर्ण रहस्यहरू प्रकाशित हुन्छन् । यसरी जीवन, जगत् र आत्मा, परमात्मासम्बन्धी रहस्यहरूको बोध परमेश्वर र गुरुप्रतिको अनन्य भक्ति र अटल श्रद्धाबाट मात्र सम्भव हुन्छ भन्ने कुरा श्वेताश्वतरोपनिषत्मा व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

वैष्णव धर्ममा 'प्रपत्ति' लाई 'भक्ति'को अपेक्षा बढी महत्त्व प्रदान गरिएको छ । प्रपत्तिमा भगवान् नै उपेय तथा उपाय हो । अर्थात् भक्तको कार्य केवल भगवान्को शरणमा जानु हो । भगवान्को शरणमा गएकालाई नै भगवान्का कृपाले उद्धार सम्पन्न हुन्छ । श्वेताश्वतरोपनिषत्मा यही सिद्धान्तको उल्लेख गरिएको छ ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिं प्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥^{२८}

श्रद्धालाई भक्तिभावनाको अनिवार्य अङ्ग मानिन्छ । नारदभक्तिसूत्रमा भनिएको छ— 'भगवान्का प्रति गरिएको भक्तिमा व्याकुल अवस्थामा पनि माहात्म्यज्ञान (श्रद्धा)को विस्मृति नहोस् किनभने श्रद्धाविनाको भक्ति लौकिक जारप्रेम समान हुन्छ ।^{२९} त्यही श्रद्धालाई उपनिषत्मा आत्मालाई जान्ने प्रमुख साधनको रूपमा ग्रहण गरिएको छ—

तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्या चरन्तः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥^{३०}

उपनिषत्ग्रन्थमा विभिन्न प्रकारका अप्रस्तुत योजना तथा प्रतीकहरूद्वारा विषय प्रतिपादनलाई रोचक एवम् रहस्यपूर्ण बनाएको पाइन्छ । मुण्डकोपनिषत्को निम्न श्लोकमा रहस्यवादका साथै भक्तिको भावलाई पनि इङ्गित गरिएको छ—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्य नशनन्नन्यो अभिचाकशीति ॥^{३१}

^{२८} पूर्ववत् ६।१८

^{२९} ... तत्रापि न माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवादः । तद्विहीनं जारणामिव ॥

— नारदभक्तिसूत्र २२-२३

^{३०} मुण्डकोपनिषत्, १।२।११

^{३१} पूर्ववत्, ३।१।१

यस अतिरिक्त कठोपनिषत्^{३२}, छान्दोग्योपनिषत्^{३३} आदि उपनिषत्मा पनि भक्ति र भक्तिसँग सम्बद्ध तत्त्वहरूको प्रमुख एवम् प्रासङ्गिक रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

१.५ पुराणमा भक्ति

वेद तथा उपनिषत्मा जस्तै पुराणमा पनि भक्तिको तत्त्व एवम् महत्त्वको वर्णन गरेको पाइन्छ । वेद, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषत् यी सबै वैदिक साहित्यका अङ्गहरूले पुराणको अतिप्राचीनताको विवरण प्रस्तुत गरेका छन् । शतपथ ब्राह्मणले पुराणलाई वेद भनेबाट पुराणको प्राचीनतम अस्तित्वको सङ्केत मिल्दछ ।^{३४} अथर्वसंहिताले त पुराण, ऋक्, साम, छन्द र यजुको आविर्भाव एकैसाथ भएको बताएको छ ।^{३५} त्यसैगरी छान्दोग्योपनिषत्ले इतिहास र पुराणलाई पाँचौँ वेदका रूपमा स्वीकारेको छ र इतिहास तथा पुराणलाई चारै वेदका साथ समान स्थान प्रदान गरेको छ ।^{३६} वैदिक साहित्यका अङ्गहरूको अध्ययनबाट पुराणको प्राचीनता स्पष्ट हुने भएकाले भक्तिको विषयमा पुराणमा भएको चर्चा प्रस्तुत गर्नु यहाँ सान्दर्भिक देखिन आउँछ । यस सन्दर्भमा

३२ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूस्वाम् ॥

— कठोपनिषत् १।२।२२

३३ छान्दोग्योपनिषत्मा प्रतीक उपासनाको उल्लेख पाइन्छ । जस्तै—

(क) मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतममाकाशो

ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥

— छान्दोग्योपनिषत् ३।१८।१

(ख) आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र ... ।

— छान्दोग्योपनिषत् ३।१९।१

३४ अध्वर्युताक्ष्ये वै पश्यतो राजेयत्याह ... पुराणं वेदः ।

सोऽयमिति किञ्चित् पुराणामाचक्षीत

— शतपथ ब्राह्मण १।३।४३।१३

३५ ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह ॥

— अथर्वसंहिता ७।१।७२४

३६ स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम् ॥

— छान्दोग्योपनिषत् ७।१।१

गीतालाई पनि पुराणकै कोटीमा राखेर गीतामा भएको भक्तिविषयक चर्चा पनि यहाँ प्रस्तुत गरिनेछ ।

जसले ज्ञानपूर्वक सदासर्वदा भगवान्को आराधना गर्दछ त्यही व्यक्ति भगवान्को सबैभन्दा प्रिय हुन्छ । सबैभन्दा प्रिय वस्तु अर्थात् ज्ञानपूर्वक सदासर्वदा आफ्नो भक्तिमा संलग्न भक्तलाई भगवान्ले सबैभन्दा प्रिय ठान्नुहुन्छ भन्ने कुरा कूर्मपुराणमा उल्लेख गरिएको छ ।^{३७} बृहन्नारदीय पुराणमा विष्णुभक्तिको महिमागान गर्दै भनिएको छ— जो व्यक्ति विष्णुको भक्ति गर्छ ऊ चाण्डाल भए पनि ब्राह्मणभन्दा श्रेष्ठ हुन्छ, जो विष्णुको भक्ति गर्दैन ऊ ब्राह्मण भए पनि निम्न जातको ठहर्दछ ।^{३८} शिवपुराणमा भक्तिलाई मुक्तिप्राप्तिको एउटा महत्त्वपूर्ण साधन मानिएको छ । भक्तिको क्रम पूरा नगरी मुक्ति प्राप्ति नहुने कुराको सङ्केत त्यहाँ गरिएको छ ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा श्रीकृष्ण अर्जुनसँग भन्नुहुन्छ— 'मेरो यो चतुर्भुजरूप अति दुर्लभ छ, जुन रूपको दर्शन गर्ने अभिलाषा देवताहरू पनि सदैव राख्दछन् । मेरो स्वरूपको दर्शन वेद, तपस्या, दान, आदिबाट सम्भव छैन परन्तु अनन्य भक्तिले मेरो चतुर्भुज स्वरूपको दर्शन हुन्छ ।'^{३९}

शरणागति रूप भक्तिको महत्त्वलाई गीतामा यसरी व्यक्त गरिएको छ—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥^{४०}

३७ सर्वेषामेव भक्तानमिष्टः प्रियतमो मम ।

यो हि ज्ञानेन मां नित्यमाराधयति नान्यथा ॥

— कूर्मपुराण ४१।२५

३८ चाण्डालोऽपि मुनिश्रेष्ठो विष्णुभक्तो द्विजाधिकः ।

विष्णुभक्तिविहीनश्च द्विजोऽपि श्वपचाधिकः ॥

— बृहन्नारदीय पुराण ३२।३९

३९ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥

नाहं वैदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवम् विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेव विधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥

— श्री मद्भगवद्गीता, ११/५२-५४

४० श्रीमद्भगवद्गीता १८।५७-५८ ॥

अर्थात् तिमी सम्पूर्ण कर्महरू मलाई नै अर्पण गरेर पूर्णरूपले मेरो शरणमा परी बुद्धियोगको अवलम्बन गरी सर्वदा ममा नै चित्त लगाऊ यसरी ममा चित्त लगायौ भने मेरा कृपाले सारा सङ्कटदेखि पार गर्नेछौ । यदि अहङ्कारको वशमा परी मेरो वचन मानेनौ भने तिम्रो विनाश हुनेछ ।

त्यसरी नै-

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥^{११}

अर्थात् हे अर्जुन ! सर्वतोभावेन परब्रह्मपरमेश्वरको शरणमा पर । उनैका कृपाले ठूलो शान्ति र सनातन परमानन्द सुख पाउनेछौ ।

भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा स्वयम् भनेका छन्- जो जस्ता प्रकारले मेरो भजन गर्दछन् म तिनीहरूलाई उस्तै प्रकारले भज्दछु ।^{१२} यसबाट भक्तिको बलवत्ता स्पष्ट हुन्छ । श्रीमद्भागवतमा भक्तिको परिभाषा दिँदै भनिएको छ- कुनै पनि कामनारहित र भगवान्का प्रति निरन्तर गरिने भक्ति नै वास्तविक भक्ति हो र त्यो नै मनुष्यको सर्वश्रेष्ठ धर्म पनि हो जसका कारण आनन्दस्वरूप परमात्माको उपलब्धि हुन्छ र हृदय कृतकृत्य हुन्छ ।^{१३}

भागवतमा भगवान्को गुण, लीला, नाम आदिको श्रवण, कीर्तन, स्मरण, भगवान्को चरणको सेवा, अर्चना, वन्दना, दास्य, सख्य र आत्मनिवेदन यति नौ प्रकारको भक्तिको उल्लेख गरिएको छ । जस्तै-

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥^{१४}

भक्तले प्रेमपूर्वक भगवान्मा अर्पण गरेको थोरै वस्तु पनि भगवान्का लागि धेरै र अति प्रिय हुन्छ तर अभक्तले दिएको धेरै सामग्रीले पनि भगवान् सन्तुष्ट हुनुहुन्न । फलफूल, पानी, पातमध्ये कुनै एउटा मात्र चीज पनि जो व्यक्ति प्रेमपूर्वक भगवान्मा समर्पण गर्दछ

^{११} पूर्ववत्, ६२ श्लोक ।

^{१२} पूर्ववत् ४।११

^{१३} स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ।

अहेतुक्यप्रतिहता ययाऽत्मा सम्प्रसीदति ॥

श्रीमद्भागवत-महापुराण, १।२।६

^{१४} पूर्ववत् ७।१।२३

त्यो चीज भगवान् ले स्वीकार मात्र गर्नुहुन्न अपितु भोग गर्नुहुन्छ ।
 श्रीमद्भागवतमा भगवान् श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ—
 अण्वप्युपाहतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ।
 भूर्यप्यभक्तोपहतं न मे तोषाय कल्पते ॥
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥^{४५}

भागवतमा ज्ञानको अपेक्षा भक्तिलाई महत्त्व प्रदान गरिएको छ ।
 भागवत दशमस्कन्ध अध्याय १४ मा ब्रह्मस्तुतिको प्रसङ्गमा भनिएको
 छ— 'जसरी पगटा (भिन्न चामल नभएको धान) कुट्नेले भुससिवाय केही
 पाउँदैन त्यसरी नै हे प्रभु ! कल्याणकारी तपाईंको भक्तिलाई छोडेर
 ज्ञानका लागि जो क्लेश गर्दछन् तिनीहरूलाई क्लेशसिवाय केही पनि प्राप्त
 हुँदैन ।'^{४६}

यसरी पुराणमा आएर भक्तिलाई व्यापक महत्त्व प्रदान गरेको
 पाइन्छ । वेदमा सकाम भक्तिको बढी उल्लेख पाइन्छ भने पुराणमा
 निष्काम भक्तिको विकास भएको देखिन्छ । श्रीमद्भागवत-महापुराणमा
 त भक्तिले महत्त्वपूर्ण रसको स्थान प्राप्त गरेको देखिन्छ । भागवतले
 कर्म र ज्ञानभन्दा अलग रूपमा भक्तिको स्वतन्त्र क्षेत्र तयार गरेको
 पाइन्छ ।

१.६ भक्तिआन्दोलनको विकास

पूर्वीय धर्मसाधनाका तीन पक्ष— ज्ञानप्रधान साधना, कर्मप्रधान
 साधना र भावनाप्रधान साधनामध्ये तेस्रो धर्मसाधनालाई भक्तियोगको
 नामले चिनिन्छ र त्यस भावनाप्रधान धर्मसाधनाको विकासलाई
 सामान्यतः भक्तिआन्दोलनको रूपमा हेरिन्छ । यो आन्दोलन कुनै एउटा
 परिस्थिति अथवा युगमा एकपटक मात्र नभएर विभिन्न युग र
 परिस्थितिमा क्रमशः विकसित हुँदै आएको पाइन्छ ।

^{४५} पूर्ववत् १०।८।१४

^{४६} श्रेयः सुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
 क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
 तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
 नान्यदयथा स्थूल तुषावघातिनाम् ॥

— श्रीभागवत-महापुराण १०।१४।४

प्राचीन वैदिक वाङ्मयको अध्ययनबाट हाम्रा पूर्वजहरूको जीवन अत्यन्त सरल र आडम्बरशून्य भक्तिमार्गले सम्पन्न थियो भन्ने कुराको ज्ञान हुन्छ। विभिन्न प्राकृतिक शक्तिहरूको साक्षात्कारबाट ती शक्तिहरूप्रति उनीहरूमा श्रद्धा उत्पन्न भयो र ती शक्तिहरूलाई देवताको रूपमा ग्रहण गर्न थालियो। त्यतिखेर ब्रह्म अथवा उपास्यदेवको कुनै एउटा स्वरूप थिएन। एउटै ब्रह्मलाई अग्नि, वायु, वरुण आदि अनेक रूपमा पूजाआराधना गरिन्थ्यो। पछि यस किसिमको भक्तिभावनामा यज्ञको समावेशले गर्दा कर्मकाण्डले प्रश्रय पाएकाले भक्तिको क्षेत्रलाई सङ्कुचित बनायो र ती सर्वव्यापक शक्तिहरूका अधिष्ठाता देवताहरूको भावना पुरुषको रूपमा हुन थाल्यो। ऋग्वेदको पुरुषसूक्तमा यस भावनाको सङ्केत पाइन्छ। ब्राह्मणग्रन्थहरूमा ब्रह्मप्रति गरिने यस किसिमको नराकार भावनामा अभ्म विस्तार भयो। परमेश्वरमा सगुणत्वको आरोप गरियो।

यसरी हामी के पाउँछौं भने मन्त्रकाल अथवा संहिताकालमा परमेश्वरका विभिन्न शक्तिहरूलाई एउटै समष्टि शक्तिको रूपमा ग्रहण गरियो भने ब्राह्मणकालमा बुद्धि र कल्पनाको बलले त्यस शक्तिलाई स्वरूपवान् बनाइयो। यसलाई हामी ज्ञान र उपासनाको योग भन्न सक्छौं। विशुद्ध तत्त्वज्ञानका लागि ब्रह्मलाई निर्गुण एवम् अव्यक्त रूपमा र उपासनाका लागि सगुण रूपमा व्यक्त गरेको उपनिषद्हरूमा पाइन्छ। त्यसैले ब्रह्मका मूर्त र अमूर्त, मृत र अमृत, स्थिर र चल, अणु र महान् दुवै रूपको वर्णन उपनिषद्मा पाइन्छ।^{४७} त्यसैगरी अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय र आनन्दमय रूपमा ब्रह्मलाई हेर्नु^{४८} पनि अन्तर्जगत्का साथै बाह्यजगत्मा पनि ब्रह्मलाई हेर्ने प्रयत्न हो भन्न सकिन्छ।

भय, लोभ या कृतज्ञताका भावले द्रव्ययज्ञद्वारा सम्पन्न गरिने वैदिक कालको पूजा पछि बिस्तारैबिस्तारै परिष्कृत बन्दै गयो र ब्रह्मको

^{४७} (क) द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥

— बृहदारण्यकोपनिषत् ३।३।१

(ख) अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥

— श्वेताश्वतरोपनिषत् ३।२०

^{४८} अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ।

— तैत्तिरीयोपनिषत्, भृगुवल्ली २,३,४,५ र ६ अनुवाक ।

स्वरूपको बोधका कारण त्यसले श्रद्धासमन्वित उपासनाको रूप धारण गर्‍यो र त्यसमा प्रेमको प्रधानता भयो । यसप्रकार ब्रह्मलाई श्रद्धा र प्रेमपूर्वक उपासना गरिने भावनाप्रधान धर्मको विकास हुन थाल्यो । वैदिकयुगीन कर्मकाण्ड र उपनिषद्को सूक्ष्म बौद्धिक चिन्तनका विरुद्ध महाभारतकालमा गीताका रचयिता श्रीकृष्णले कुनै पनि कर्मको मूल्याङ्कनको आधार वाह्य क्रिया अथवा स्थूल फललाई नमानेर कर्तामा अन्तर्निहित भावनालाई माने । यसप्रकार सर्वप्रथम गीतामा भावनाप्रधान धर्मको महत्ता प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । यसैलाई पछि भागवत धर्मको संज्ञा दिइयो ।

गुप्तसाम्राज्यकालमा भागवतधर्मको व्यापक विकास भयो । पौराणिक साहित्यका माध्यमबाट ईश्वरको अवतारवाद, ईश्वरका लौकिक लीला, आकर्षक क्रीडा तथा ईश्वरको लोकरक्षक रूपको विकास गर्ने काम पनि यसै समयमा गरियो । यसका साथै धर्मलाई अभि बढी आकर्षक र व्यावहारिक बनाउनका लागि देवमन्दिर तथा मूर्तिनिर्माण एवम् पाठपूजाका सरल विधिको पनि प्रचार भयो ।

जब आद्य जगद्गुरु शङ्कराचार्यले वैदिक धर्मको पुनरुत्थान तथा औपनिषदिक ज्ञान अथवा चिन्तनप्रधान धर्मको प्रतिष्ठाको प्रयासमा अद्वैत सिद्धान्तको पुष्टि गरे तब पौराणिक भक्तिभार्गको औचित्यमाथि प्रश्नचिह्न खडा भयो । शङ्करको अद्वैत मतमा आत्मा र परमात्मा जीव र ब्रह्म वस्तुतः अभिन्न भएकाले कसले कसप्रति भक्ति गर्ने ? द्वैतभावमा मात्र भक्ति सम्भव हुने भएकाले अद्वैतवादले भक्तिको विचारलाई अव्यावहारिक सिद्ध गरिदियो । भावनाप्रधान धर्मको प्रतिष्ठा पहिले नै गीतामा भएको भए पनि शङ्कराचार्यले गीताको पनि अद्वैतवादी व्याख्या गरेकाले यस्तो स्थितिमा पौराणिक भक्तिमतलाई बचाउनका लागि शङ्कराचार्यको अद्वैतवादको खण्डन गर्दै भक्तिमतको आधार बन्न सक्ने दार्शनिक सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्नु आवश्यक थियो । यस सम्बन्धमा प्रारम्भिक प्रयास गर्ने श्रेय ईसाको नवौँ शताब्दीमा जन्मिएका श्रीसम्प्रदायका प्रथम आचार्य रघुनाथार्यलाई छ । यिनले दक्षिण भारतका आलबार भक्तहरूका लगभग चार हजार भक्तिगीतको सङ्कलन गरेर 'प्रबन्धम्'को सम्पादन गर्नुका साथै संस्कृतमा 'न्यायतत्त्व' नामक दर्शनसम्बन्धी ग्रन्थ पनि लेखेका थिए । पछि श्रीसम्प्रदायका चतुर्थ आचार्य यमुनाचार्यले सिद्धित्रय, आगमप्रामाण्य, गीतार्थ सङ्ग्रह आदि दार्शनिक ग्रन्थको रचना गरी शङ्कराचार्यको अद्वैतवादको खण्डन, भागवतधर्मको प्रतिपादन तथा गीताको भक्तिपरक व्याख्या प्रस्तुत गरे । यसपछि यमुनाचार्यका शिष्य विक्रमको एघारौँ शताब्दीका

रामानुजाचार्यले प्रस्थानत्रयी (ब्रह्मसूत्र, उपनिषद् र गीता)को नयाँ व्याख्या गरे जसले शङ्कराचार्यको अद्वैतवादको खण्डन गर्ने काम गर्‍यो । यिनले वेदान्तसार, वेदार्थसंग्रह, वेदान्तदीप, गीताभाष्य आदि ग्रन्थको रचना गरेका थिए । शङ्कराचार्यले प्रस्थानत्रयीको व्याख्या गरेर आफ्नो सिद्धान्त प्रतिपादन गर्ने जुन परम्परा कायम गरेका थिए त्यही परम्पराको अनुसरण रामानुजाचार्यले गरेकाले श्रीसम्प्रदायमा यिनको विशेष महत्त्व रहन गएको छ । यस सम्प्रदायका आचार्यद्वारा विकसित सिद्धान्तलाई विशिष्टाद्वैतवाद भनिन्छ ।

विशिष्टाद्वैतवादअनुसार आत्मा र परमात्मा, जीव र ब्रह्म मूलतः अभिन्न हुन् तर शक्ति एवम् गुणका दृष्टिले यी दुईमा भिन्नता देखिन्छ । जसरी समुद्र र एक थोपा पानी मूलतः अभिन्न भएर पनि शक्ति एवम् गुणका दृष्टिले असमान छन् त्यसरी नै ब्रह्म र जीव पनि असमान छन् । जीव ब्रह्मकै अंश हो र अन्त्यमा ब्रह्ममै लीन हुन्छ तर बीचको अवस्थामा जीवले आफ्नो लघुता, हीनता, एवम् सङ्कीर्णताको अनुभव गर्दछ । शङ्कराचार्यको अद्वैतवादअनुसार जीवको यो हीनता वा लघुता मायाजन्य अज्ञान अथवा भ्रान्तिमा आश्रित छ तर रामानुजले यसलाई वास्तविकताको रूपमा हेरेका छन् । आफ्नो अल्पशक्तिका कारण नै जीवलाई ब्रह्ममा आश्रित रहनुपर्दछ । त्यसैले त्यस्तो स्थितिमा जीवले आफूभन्दा शक्तिशाली ब्रह्मको भक्ति गर्नु अज्ञानता होइन । त्यसैगरी जगत् पनि ब्रह्मकै अंश भएकाले त्यसलाई मिथ्या भन्न सकिँदैन किनभने सत् ब्रह्मबाट असत् जीवन र जगत्को सृष्टि सम्भव छैन । ब्रह्मको अभिव्यक्ति विभिन्न रूपमा हुने भएकाले जीव र जगत् पनि त्यही अभिव्यक्तिको एउटा रूप हो । जगत्को सृष्टि माया अथवा भ्रमका कारण नभई लीला अथवा आनन्दका निमित्त हुन्छ । प्रत्येक पदार्थ आफ्नो शक्तिको अभिव्यक्ति कुनै न कुनै रूपमा गर्दछ । चेतन प्राणी यही अभिव्यक्तिमा चरम आनन्दको अनुभूति प्राप्त गर्दछ । त्यसैले अभिव्यक्तिजन्य आनन्दका लागि ब्रह्मले सृष्टि गर्नु अनुपयुक्त मान्न सकिँदैन । त्यसैले विशिष्टाद्वैतवादअनुसार अभिव्यक्तिजन्य आनन्दका लागि नै ब्रह्मले आफ्नो कला अथवा लीलाको प्रदर्शन गर्दछ । यस सम्प्रदायमा विष्णुलाई ब्रह्मका रूपमा हेरी वासुदेवलाई षडैश्वर्यगुणयुक्त प्रथम व्यूह मानेर लक्ष्मीनारायणको उपासनामा बल दिएको पाइन्छ ।

श्रीसम्प्रदायपछि सनकसम्प्रदायका विक्रमको बाह्रौँ शताब्दीका प्रतिभासम्पन्न आचार्य निम्बार्कले द्वैताद्वैतवादको प्रतिपादन गरी शङ्कराचार्यको अद्वैतवादको खण्डन तथा भक्तिमतको समर्थनको कार्यलाई अझ अगाडि बढाए । यिनले वेदान्त पारिजात सौरभ तथा दशश्लोकी

ग्रन्थको रचना गरेका थिए । निम्बार्कको द्वैताद्वैतवादअनुसार ब्रह्म र जीवनको सम्बन्ध न सर्वथा अद्वैतवादी छ न सर्वथा द्वैतवादी नै छ । जबसम्म ब्रह्म र जीव पृथक् छन् तबसम्म ती द्वैत छन् तर जब जीव ब्रह्ममा लीन हुन्छ तब त्यहाँ अद्वैतस्थिति उत्पन्न हुन्छ त्यसैले द्वैत र अद्वैत दुवै स्थितिलाई स्वीकार गर्नुपर्छ । त्यही नै द्वैताद्वैतवादको प्रतिपाद्य हो । द्वैतावस्थामा ब्रह्मत्व प्राप्तिका लागि जीवले भक्तिको साधन अपनाउनुपर्छ । यस सम्प्रदायमा रामकृष्णलाई उपास्य मानिएको छ ।

यसपछि ब्रह्मसम्प्रदायका मध्वाचार्यले द्वैतवादको प्रवर्तन गरे । द्वैतवादअनुसार विष्णु अविनाशी र स्वतन्त्र ब्रह्म हो । ब्रह्मबाट उत्पन्न जीव परतन्त्र छ । अतः शक्ति र गुणका दृष्टिले ब्रह्म र जीवमा भिन्नता छ र त्यो भिन्नता सर्वथा सत्य छ । जसरी रूखबाट उत्पन्न पात पुनः रूखमा मिल्न सक्तैन त्यसरी नै एकपटक ब्रह्मबाट उत्पन्न भएपछि जीव पुनः ब्रह्ममा लीन हुन सक्तैन । त्यसैले द्वैतवादअनुसार जीवको चरम लक्ष्य आफूलाई ब्रह्ममा लीन गराउनु नभई ब्रह्मको सबभन्दा नजिक पुग्नु हो । यसैलाई मुक्ति भनिन्छ । कालान्तरमा यसै सम्प्रदायमा दीक्षित श्रीचैतन्य महाप्रभुका अनुयायीहरूले अनेक दार्शनिक ग्रन्थहरूको रचना गरेर चैतन्यमतको विकास गरे । मूलतः माध्वसम्प्रदायकै शाखा भए पनि माध्वसम्प्रदायका केही मान्यताहरूलाई यस मतमा परिवर्तित र संशोधित गरिएको छ । यस सम्प्रदायका अनुयायी आचार्यहरूले भक्तिरस तथा त्यसका विभिन्न रूपको स्थापना साहित्यशास्त्रीय दृष्टिले गरे । ती आचार्यहरूमा रूपगोस्वामी, कृष्णदास आदिको नाम विशेष महत्त्वपूर्ण रहेको छ । रूपगोस्वामीको हरिभक्तिरसामृतसिन्धु एवम् उज्ज्वल नीलमणि र कृष्णदासको चैतन्यचरितामृतमा भक्तिरसको भेदोपभेदको साङ्गोपाङ्ग व्याख्या सोदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

अद्वैतविरोधी दार्शनिक परम्पराको सर्वोत्कृष्ट विकास बल्लभाचार्यद्वारा स्थापित शुद्धाद्वैतवादमा देखिन्छ । बल्लभाचार्यले शङ्कराचार्यको अद्वैतवादलाई अशुद्ध अद्वैतवाद सिद्ध गरी आफ्नो शुद्ध अद्वैतवादको स्थापना गरे । शङ्कराचार्यको मतमा ब्रह्म सत् हो भने जगत् असत् अथवा मिथ्या हो । यसप्रकार सत् र असत् दुई प्रकारको सत्ता संसारमा विद्यमान छ, यो स्थिति अद्वैतवादको अपेक्षा द्वैतवादका लागि बढी अनुकूल भएकाले शङ्कराचार्यको अद्वैतवाद अशुद्ध अद्वैतवाद हो भन्ने बल्लभाचार्यको मत रहेको छ । बल्लभाचार्यको शुद्धाद्वैतवादअनुसार ब्रह्म, जीव र जगत् मूलतः अभिन्न हुन् । जब ब्रह्मलाई लीला गर्ने इच्छा हुन्छ तब ऊ स्वयंमूलाई जीव र जगत्को रूपमा व्यक्त गर्दछ । ब्रह्ममा सामान्यतः तीन गुण छन्— सत्, चित् र

आनन्द । जीव र जगत्मा पनि मूलतः यी तिनै गुण विद्यमान छन् तर यी सदैव जाग्रत् या प्रकट रूपमा रहँदैन् । जीवमा आनन्दगुण तिरोहित अथवा सुषुप्त रहेको हुन्छ जबकि जगत् (जड सृष्टि)मा चैतन्य र आनन्दगुण तिरोहित भएको हुन्छ । ईश्वरको अनुग्रह प्राप्त भएपछि जीवमा पुनः आनन्दगुण जाग्रत हुन सक्छ । यसप्रकार जीव र ब्रह्म, आत्मा र परमात्मामा तात्त्विक भेद छैन । केवल शक्तिको परिमाण र गुणको सक्रियताका दृष्टिले मात्र भेद छ जुन भेद अस्थायी हो । मायालाई शुद्धद्वैतवादमा ब्रह्मको इच्छाशक्तिका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । जसरी आगो र आगोको पोल्ने शक्ति भिन्न हुन सक्तैन त्यसरी नै ब्रह्म र माया पनि भिन्न हुन सक्तैन भन्ने मान्यता यस वादको रहेको छ ।

भक्तिआन्दोलनकै अर्को एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा राधावल्लभसम्प्रदायको विकास पनि रहेको छ । यस सम्प्रदायको स्थापना गोस्वामी हितहरिवंशले गरेका थिए । प्रारम्भमा यस सम्प्रदायको कुनै निजी सिद्धान्त थिएन तर पछि गएर यस सम्प्रदायका केही अनुयायीहरूले ब्रह्मसूत्रको राधावल्लभीय भाष्य प्रस्तुत गरेर सिद्धाद्वैतवादको स्थापना गरे । यस वादका अनुसार राधा र कृष्णको सिद्ध (स्थायी) अद्वैत नै सिद्धाद्वैत हो । यस सम्प्रदायमा राधाकृष्णको संयोगसुखको लीलालाई नै स्वीकार गरिएको छ, वियोगभावनालाई होइन । नित्यकिशोरी राधा, नित्यकिशोर कृष्ण, नित्यकिशोरी सहचरी र नित्यधाम वृन्दावनको दर्शनचिन्तनमा मग्न रहने लक्ष्य मनमा राख्नु नै यस सम्प्रदायको मूल मान्यता रहेको छ ।

वैष्णवभक्तिका अतिरिक्त समानान्तर रूपमा शैव भक्तिको पनि विकास भएको पाइन्छ । विक्रमीय छैठौँ शताब्दीपछि भक्तिआन्दोलनमा तान्त्रिक प्रभावका कारण शैवधर्मको व्यापक विकास भएको पाइन्छ । वैष्णवभक्तिलाई लिएर जसरी विभिन्न सम्प्रदायको विकास भएको छ त्यसरी नै शैवभक्तिलाई लिएर पनि विभिन्न सम्प्रदायको विकास भएको पाइन्छ ।

अवतारवादको लोकप्रियताका कारण विभिन्न देवताहरूलाई प्रधान मानेर विभिन्न पुराणको रचना भएको देखिन्छ । तर विष्णुको जुन रूपमा विभिन्न अवतारको वर्णन पाइन्छ त्यस रूपमा अन्य देवताहरूले अवतार ग्रहण गरेको नपाइने भएकाले विष्णुका विभिन्न अवतार र अनेक लीलालाई विषयवस्तु बनाएर साहित्यसिर्जना गर्ने जुन सुविधा वैष्णवभक्तहरूलाई प्राप्त भएको छ त्यो सुविधा अन्यलाई प्राप्त नभएकाले भक्तिकाव्यको रचना पनि सोहीअनुरूप भएको पाइन्छ ।

नेपाल र भारतबीच शताब्दीयौंदेखि कायम रहेको राजनैतिक, व्यापारिक, शैक्षिक सम्बन्ध तथा धार्मिक एवम् सांस्कृतिक आदानप्रदानका कारण पनि यस किसिमको भक्तिआन्दोलनको प्रभाव नेपालमा पर्नु कुनै अनौठो होइन । वस्तुतः नेपाल र भारत भौगोलिक र राजनैतिक दृष्टिले पृथक् सीमा र पृथक् सार्वभौमसत्तामा আবद्ध भए पनि धार्मिक एवम् सांस्कृतिक क्षेत्रमा नेपाली र भारतीयको भेद गर्नु असङ्गत देखिन्छ । नेपाल र भारतको कलात्मक संस्कृतिमा पाइने समानता त्यही भक्तिआन्दोलनको ज्वलन्त उदाहरण हो ।

नेपालमा विभिन्न धार्मिक सम्प्रदायहरू (शैव, वैष्णव, शाक्त, सौर्य, गाणपत्य, नाथसम्प्रदाय आदि)को प्रचारप्रसार, जोसमनी सन्तपरम्पराको स्थापना र प्रचारप्रसार, श्रीकृष्णप्रणामी धर्मको व्यापक प्रचारप्रसार^{४९} आदिलाई पनि भक्ति आन्दोलनको विकासको महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

^{४९} टहलदास शिवाकोटी, श्रीकृष्णप्रणामी धर्म नेपाली परिवेश ।

द्वितीय अध्याय

नेपाली भक्तिकाव्यको पृष्ठभूमि र तात्कालिक परिस्थिति

२.१ नेपाली भक्तिकाव्यको प्रारम्भबिन्दु

अधिल्लो अध्यायमा गरिएको भक्तिविषयक अध्ययनबाट ईश्वरको सगुण वा निर्गुण रूपमा गरिएको भक्तिभावनायुक्त साहित्यिक रचनालाई नै भक्तिसाहित्य वा भक्तिकाव्य भनिने कुरा स्पष्ट हुन्छ। नेपाली साहित्यमा अति अल्प मात्रामा भए पनि सगुण एवम् निर्गुण दुवै धाराका रचनाहरू पाइन्छन्। सगुण भक्तिकाव्यअन्तर्गत मुख्यतः कृष्ण र रामभक्तिविषयक एवम् फाटफुट रूपमा गणेशभक्ति, शिवभक्ति र देवीभक्तिका रचना पाइन्छन् भने निर्गुण भक्तिकाव्यमा चाहिँ जोसमनी सन्तकविहरूका रचना पाइन्छन् जसलाई जोसमनी सन्तकाव्यका नामले यहाँ विवेचना गरिनेछ। नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा सगुण भक्तिकाव्यअन्तर्गत कृष्णभक्तिकाव्य र रामभक्तिकाव्यका अतिरिक्त अन्य देवीदेवतालाई आलम्बन बनाई रचिएका भक्तिभावनायुक्त रचना परिमाणात्मक एवम् साहित्यिक मूल्यका दृष्टिले नगण्य भएकाले तिनीहरूको अध्ययनलाई यहाँ स्थान दिइएको छैन।

पृथ्वीनारायण शाहको राष्ट्रिय एकीकरण अभियानसँगै नेपाली भाषाले साहित्यिक स्वरूप प्राप्त गरेको अहिलेसम्मको खोजले देखाएको छ। त्यति बेलादेखि नै वीरधारा र भक्तिधाराका कविताहरू समानान्तर रूपमा रचिएका पाइन्छन्। भक्तिधाराको प्रारम्भचाहिँ निर्गुण भक्तिकाव्यबाट भएको प्रमाण जोसमनी सन्तपरम्पराका कविहरूका

रचनाले दिएका छन् । यस परम्परामा शशिधरभन्दा पहिलेका पाँचजना सन्तहरूको उल्लेख गरिएको छ ।^१ शशिधरपूर्वका पाँचजना सन्तहरूको उल्लेख भए पनि एकजना सन्त धिर्जेदिल दासको निर्गुणभजनबाहेक अन्य सन्तका कुनै पनि रचना पाइएका छैनन् । सन्त धिर्जेदिल दासको उक्त निर्गुणभजनमा कुनै नयाँ सम्प्रदायको सङ्केत पाइन्छ । उक्त भजनमा सम्पूर्ण कुरालाई छोडेर हरिको भजन गर्न र सृष्टि पापपुण्य र पञ्चमहाभूतात्मक भएकाले पापलाई धोएर शून्यमा स्थित रही प्राणवायुलाई उल्टो दिशामा प्रवाहित गरेर गगनमूलमा ध्यान गर्न र अनाहद नाद सुन्न तथा गुरुको भजन गर्न जोड दिइएको छ । यसका साथै आनन्दपदको रहस्य नजान्ने व्यक्तिको जन्मलाई व्यर्थ ठानिएको छ ।^२ उक्त परम्परामा नयाँ सम्प्रदायको बोध हुने 'जोस्मणि' शब्दको प्रथम प्रयोग शशिधरको रचनामा भएकाले^३ शशिधरपूर्व यस मतलाई कुनै संज्ञा प्राप्त थिएन र शशिधरले नै यस मतको नामकरण गरी नेपालमा यस सम्प्रदायको प्रचारप्रसार गरेको अनुमान हुन्छ । त्यसैले शशिधर नै नेपालका आदिजोसमनी थिए भन्न सकिन्छ । यही मत भारतीय विद्वान् डा. मथुरादत्त पाण्डेयको पनि रहेको छ ।^४ अझ नेपाली विद्वान् डा. केशवप्रसाद उपाध्यायले त शशिधरले आफूलाई आदिगुरु भनेपछि र जोस्मणिको प्रथम प्रयोग उनैले गरेपछि उनलाई यस मतका आदिप्रवर्तक भन्न कुनै आपत्ति छैन भन्ने राय व्यक्त गरेका छन् ।^५

यसरी सन्त शशिधर नै जोसमनी सम्प्रदायका आदिगुरु र विशिष्ट प्रचारक भएकाले तथा यिनका रचनाको परिमाणात्मक बहुलता, विशिष्टता र भविष्यगामी प्रभावका कारण यिनलाई जोसमनी

^१ जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य, परिशिष्ट २२, पृ. ५४७-४८ ।

^२ धिर्जेदिल दास, निर्गुण भजन, जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य, पृ. १४९ ।

^३ आदिगुरु नाम शशिधर भेष नाम जोस्मणि,
सन्त शशिधर दास, पूर्ववत्, पृ. २१३ ।

^४ 'जोस्मनी सम्प्रदाय की वंशावलीयों तथा अन्य वृत्तोंद्वारा यही ज्ञात होता है कि शशिधर ही नेपाल के आदिजोस्मनी थे । ज्ञान दिलदास के जीवनवृत्त के विषय मे श्री जनकलाल जी को लिखे श्री जयदेव शर्मा न्यौपाने के पत्र से भी स्पष्ट होता है कि आदिजोस्मनी शशिधर थे ।'

— डा. मथुरादत्त पाण्डे, नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्य का तुलनात्मक अध्ययन, पृ. ९५ ।

^५ डा. केशवप्रसाद उपाध्याय, प्राथमिककालीन कवि र काव्यप्रवृत्ति, पृ. ९६ ।

सन्तकाव्यका प्रारम्भबिन्दु र त्यसैकारण नेपाली भक्तिकाव्यको उद्भवबिन्दु भन्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

सन्त शशिधरको जन्म विक्रमसंवत् १८०४ तिर पश्चिम नेपालको त्रिशूलीनदीको किनारमा प्रसूतपुरी नामक गाउँमा पौडेलथरको ब्राह्मणकुलमा भएको मानिन्छ ।^६ यिनको सत्सङ्गको प्रभाव पृथ्वीनारायण शाहका साथै उनका अनेक भारदारहरूमा पनि परेको थियो । यी विभिन्न कुराहरू र सन्त शशिधरको जन्मसमयलाई समेत दृष्टिगत गर्दा विक्रमको उन्नाइसौं शताब्दीको आरम्भमा जोसमनीसम्प्रदायको उदय भएको ठहर्दछ । त्यसैले विक्रमको उन्नाइसौं शताब्दीको आरम्भलाई नै नेपाली भक्तिकाव्यको आरम्भबिन्दु मान्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

३.२ नेपालको धार्मिक एवम् सांस्कृतिक परम्परा

प्राचीनकालदेखि नै नेपाल मूलतः हिन्दू र बौद्धधर्मको प्रमुख केन्द्रका रूपमा रहँदै आएको छ । नेपालमा हिन्दूधर्मका शैव, वैष्णव, शाक्त आदि सम्प्रदायको प्रतिष्ठा भएको देखिन्छ भने बौद्धधर्मका पनि महायान, हीनयान तथा वज्रयान आदि सम्प्रदाय प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । हिन्दूधर्मअन्तर्गतको शैवसम्प्रदाय नेपालको सबैभन्दा प्राचीन धर्मसम्प्रदाय हो । किराँतकालमा नै यो सम्प्रदाय अत्यन्त लोकप्रिय भइसकेको थियो । शैवसम्प्रदायअन्तर्गत नै पाशुपतसम्प्रदाय, सोमसिद्धान्तसम्प्रदाय, माहेश्वरसम्प्रदाय जस्ता उपसम्प्रदायहरू प्राचीनकालदेखि नै प्रतिष्ठित भइसकेको पाइन्छ ।

भारतका मौर्यसम्राट् अशोकको समयसम्म बौद्धधर्म सम्पूर्ण एसियाको प्रमुख धर्म भइसकेको थियो । अतः अशोकको नेपाल आगमनसँगै नेपालले पनि बौद्धधर्म र संस्कृतिलाई ग्रहण गर्‍यो । भारतमा गुप्तकालमा हिन्दूधर्मको पुनर्जागरण भयो र नेपालका लिच्छवि राजाहरूले पनि राजधर्मको रूपमा हिन्दूधर्मलाई नै ग्रहण गरे तर यसले बौद्धधर्मलाई कुनै आघात परेन । लिच्छविविरूले बौद्धधर्मप्रति अद्भुत सहिष्णुता र उदारताको व्यवहार गरे । वास्तवमा नेपालमा सबै धर्म र सम्प्रदायप्रति उत्तिकै सहिष्णुता र समानताको व्यवहार भएको पाइन्छ ।

लिच्छविकालमा भैँ मल्लकालमा पनि नेपालको राजधर्म हिन्दूधर्म नै थियो तर त्यस समयमा पनि मल्लसम्राट्हरूबाट सदा भैँ बौद्धधर्मप्रति सहिष्णुताकै भाव देखाएको पाइन्छ । मल्लकालमै

^६ जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य, पृ. ८ ।

नाथसम्प्रदायको उदय भयो । पछिल्लो मल्लकालमा नेपालमा इसाई र मुसलमानहरूको प्रवेश भएको थियो तर मुसलमानहरूको प्रवेश धर्मप्रचारको उद्देश्यले नभई व्यापारको उद्देश्यले भएकाले तथा यिनीहरूको अल्पसङ्ख्यकताले गर्दा पनि यिनीहरूको खासै प्रभाव रहन सकेन भने इसाईहरूलाई चाहिँ पछि पृथ्वीनारायण शाहले निष्काशन गरेकाले यस धर्मले पनि नेपाली समाजमा कुनै प्रभाव पार्न सकेन र उही परम्परागत रूपमा परापूर्वकालदेखि चल्दै आएको हिन्दू र बौद्धधर्मप्रति नै सबै जनताको श्रद्धा र सम्मान कायम रहिरह्यो । वर्तमानमा पनि हिन्दु र बौद्धधर्म नै नेपालको प्रमुख धर्मको रूपमा रहेको छ ।

नेपालमा हिन्दू तथा बौद्ध दुवै धर्मसम्प्रदायमा व्रत, पूजा, कीर्तन, अनुष्ठान आदिको महत्त्व रहँदै आएको छ । बौद्धधर्ममा पनि हिन्दूधर्मको प्रभाव परेकाले कर्मकाण्ड र मूर्तिपूजाको समावेश यस धर्ममा पनि भएको पाइन्छ । विभिन्न चाडपर्वलाई मनोरञ्जन र आमोदप्रमोदको रूपमा मनाउनु यहाँको संस्कृति बनेको छ । भागवत, रामायण, महाभारत र विभिन्न पुराणहरूलाई अनुष्ठानको केन्द्रबिन्दु मानिँदै आएको छ । त्यसैले रामायण, महाभारत, भागवतजस्ता ग्रन्थहरू हाम्रो भक्तिभावनाका मूल स्रोत बनेका छन् । काशी, मथुरा, वृन्दावन आदि ठाउँमा अध्ययन गर्न जाने हाम्रा गुरु, पुरोहित र पण्डितवर्गले परापूर्वकालदेखि नै पुराणवाचनपरम्परालाई नेपालको धार्मिक संस्कारको अभिन्न अङ्ग बनाइआएका छन् । यसरी धर्मप्रति अटल श्रद्धा र विश्वास राख्दै विभिन्न धार्मिक क्रियाकलापमा रमाउनु नै नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक परम्परा बनेको छ ।

२.३ तात्कालिक परिस्थिति

विक्रमको उन्नाइसौँ शताब्दीको प्रारम्भमा नेपाली भक्तिकाव्यको उद्भव भएको कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । अतः वि.सं. १८०० देखि नेपाली साहित्यको प्राथमिककालको व्याप्तिसमय अर्थात् वि.सं. १९४० सम्मको अवधिको भक्तिकाव्यको अध्ययनलाई नै प्रस्तुत कृतिको विषयवस्तु बनाइएको छ । त्यसैले तात्कालिक परिस्थिति भन्नाले उपर्युक्त कालखण्डमा नेपालमा विद्यमान विभिन्न अवस्थाको बोध हुने भए तापनि अहिले यहाँ तात्कालिक राजनैतिक र सामाजिक परिस्थितिको मात्र अध्ययन गरिन्छ ।

२.३.१ तात्कालिक राजनैतिक परिस्थिति

वि.सं. १८०१ मा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहद्वारा नुवाकोट विजय गरेपश्चात् नेपालको एकीकरण अभियानको प्रारम्भ भयो । वि.सं. १८३१ साल माघ १ गते देवी कोपले गर्दा त्रिशूलीनदीको किनार देवीघाटमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको मृत्यु भएकाले आफ्नो जीवनकालमै विभिन्न स-साना राज्यमा विभाजित नेपालको एकीकरण गरी एकीकृत नेपाललाई सुदृढ र सम्पन्न बनाउने उनको इच्छा पूरा नभए पनि उनले प्रारम्भ गरेको नेपालएकीकरण र सीमाविस्तारको अभियानलाई उनका उत्तराधिकारीहरूले निरन्तरता दिई नै रहे ।

वि.सं. १८३४ मा प्रतापसिंह शाह तीन वर्षसम्म पनि पूरा राज्य गर्न नपाई दिवङ्गत भएकाले तथा उनका उत्तराधिकारी रणबहादुर शाह अढाइ वर्षका नाबालक नै भएकाले बेतियामा निर्वासित जीवन बिताइरहेका रणबहादुर शाहका काका बहादुर शाहलाई नेपाल बोलाइयो र उनैलाई रणबहादुर शाहको अभिभावकका रूपमा मुख्तियारीको पद दिई शासनको अभिभारा सुम्पियो । यिनको राजनैतिक कुशलता, दूरदर्शिता र वीरताका कारण यिनको मुख्तियारीकालमा बाईसे र चौबीसे राज्य नेपालमा गाभिनुका साथै पूर्वमा टिष्टा र पश्चिममा कुमाउँसम्म नेपालको सीमाविस्तार भयो तर रणबहादुर शाह जवान भएपछि भने भारदारी षड्यन्त्रका कारण यिनलाई बन्दी बनाइयो र बन्दी अवस्थामै रहस्यमय तरिकाले यिनको निधन भयो ।

रणबहादुर शाहले सत्ता सम्हालेपछि शक्तिका लागि दरबारिया षड्यन्त्र र कुचक्रको जालो व्यापक रूपमा फैलिन थाल्यो । यिनको शासनकालमा दरबारमा शक्तिका लागि कत्रो होड चलेको थियो भने राजा रणबहादुर शाह पाटनबाट शासन चलाउन लागेका थिए, काजी दामोदर पाँडे युवराज गीर्वाणयुद्धविक्रमलाई नुवाकोट लगी त्यहीँबाट युवराजको नायबीमा शासन चलाउन लागेका थिए भने रणबहादुरकी जेठी रानी राजराजेश्वरीचाहिँ मुख्तियारी ग्रहण गरी काठमाडौँबाट शासन चलाउन लागेकी थिइन् । दामोदर पाँडेलाले अङ्ग्रेजहरूसँगको भित्री समर्थन प्राप्त भएकाले राजाको केही जोड चलेन र उनी राजकाज त्यागी काशीवास गर्न राजराजेश्वरी, भीमसेन थापा आदिका साथ त्यसतर्फ प्रस्थान गरे । यता दामोदर पाँडैले वि.सं. १८५८ मा कम्पनी सरकारसँग एउटा सन्धि गरे जसमा रणबहादुर शाहलाई काशीमै रोकिराख्ने कुरा पनि उल्लेख गरिएको थियो । वि.सं. १९५९ को आरम्भमा सन्धिबमोजिम क्याप्टेन नक्स दूतका रूपमा काठमाडौँ आए

तर भारदारी तानातानी र बेमेलका कारण उक्त सन्धि वि.सं. १८६० मा भङ्ग भयो । क्याप्टेन नक्स फिर्ता पठाइए ।

भीमसेन थापा आदिको सहयोगबाट नेपाल फर्की रणबहादुर शाहले पुनः मुख्तियारी सम्हालेपछि नेपालको सीमाविस्तार अभियानले तीव्रता त लियो तर दरबारिया कलह र षड्यन्त्रको कालो बादल फाट्नुको साटो अझ घनीभूत हुँदै थियो । त्यसैले जनताको अवस्था निरापद थिएन । नेपालको सीमाविस्तारलाई बढी महत्त्व दिइएकाले राज्यको ढुकुटी युद्धमा खर्च भइसकेको थियो त्यसैले दुनियाँदारको बिर्ता, किपटजग्गा हरण गरियो । देवदेवीको गुठी पनि हरण गरी सरकारी जग्गामा दर्ता गरियो र जग्गाको आम्दानीमा कर असुल गरी फौजमा तलब बाँडियो । यसले गर्दा जनतामा राजाका प्रति व्यापक असन्तोष फैलिएको थियो ।

शेरबहादुर शाहका हातबाट रणबहादुर शाहको हत्या भएपछि भीमसेन थापा मुख्तियार भए । यिनको मुख्तियारीकालमा अङ्ग्रेजी शक्तिसँग लड्नका लागि व्यापक तयारी गरियो । फ्रान्सबाट तालिमप्राप्त सैनिकहरू भिकाई नेपाली फौजलाई तालिम दिलाइयो । यिनले भारतीय राजाहरूसँग मिलेर अङ्ग्रेजको सामना गर्न चाहेका थिए । त्यसैले यिनले मराठा र सिखसेनालाई आफ्नो पक्षमा पार्न खोजेका थिए । चीन र तिब्बतसँग पनि सहयोगका लागि आग्रह गरिएको थियो तर कतैबाट पनि सहयोग प्राप्त नभएकाले नेपालले अङ्ग्रेजसँग एकलै लड्नुपर्थ्यो । फलतः नेपालले पराजय भोग्नुपर्थ्यो र वि.सं. १८७३ मा सुगौलीसन्धि बेहोर्नुपर्थ्यो । सुगौलीसन्धिको परिणामस्वरूप नेपालको अधीनमा रहेका काली र राप्ती नदीबीचको समतल तल्लो भूमि बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर (जसलाई पछि जङ्गबहादुरले अङ्ग्रेजबाट फिर्ता पाएका थिए), राप्ती र गण्डकीबीचको सम्पूर्ण तल्लो भूभाग (बुटवलबाहेक), गण्डकी र कोशीबीचको समस्त तल्लो भूभाग, मेची र टिष्टा नदीको समस्त तल्लो भूभाग, मेची नदीपूर्वको सम्पूर्ण भूखण्ड, मोरङबाट पहाडतिर जाने नगरकोटको पहाडी मार्ग र त्यसबीचको सम्पूर्ण भूखण्डमाथि नेपालले सदाका लागि आफ्नो आधिपत्य त्याग्नुपर्ने भयो ।^७

वि.सं. १८७३ मा महामारीको प्रकोपमा परी गीर्वाणयुद्धविक्रमको निधन भएपछि उनका दुई वर्षका छोरा राजेन्द्रविक्रम शाह नेपालको राजसिंहासनमा आसीन गराइए । रणबहादुर शाहकी कान्छी रानी

^७ लीलाभक्त मुनेकर्मी, नेपालको आधुनिक इतिहास, पृ. ५४-५५ ।

ललितत्रिपुरासुन्दरीले नायवी चलाइन् भने मुल्लियारका रूपमा भीमसेन थापा कायमै रहे । वि.सं १८८५ मा नायबमहारानी ललित-त्रिपुरासुन्दरीको मृत्यु हुनासाथ दरबारमा थापाखलक र पाँडेखलकका भारदारहरूमा शक्तिका लागि पुनः षड्यन्त्रको खेल आरम्भ भयो । पाँडे र थापाबीचको फाटोलाई भन्ने ठूलो बनाउने काम राजेन्द्रविक्रमका दुई रानीहरू— साम्राज्यलक्ष्मी र राज्यलक्ष्मी स्वयम् गरिरहेका थिए । जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मी पाँडे गुटलाई शक्तिमा ल्याएर कान्छी रानी राज्यलक्ष्मीलाई निष्क्रिय तुल्याई सुरेन्द्रलाई युवराज घोषित गराउन चाहन्थिन् भने राज्यलक्ष्मीचाहिँ आफ्नो पक्षको मान्छेलाई शक्तिमा ल्याएर आफ्ना छोरा रणेन्द्रलाई युवराज घोषित गराउन चाहन्थिन् । त्यसैले थापा र पाँडे तथा साम्राज्यलक्ष्मी र राज्यलक्ष्मीबीच शक्तिका लागि भएको सङ्घर्षको परिणामस्वरूप भीमसेन थापाको पतन, रणजङ्ग पाँडेको उदय र पतन, माथवरसिंह थापाको उदय र पतनका घटनाहरू घटेका थिए ।

राजारानीको आज्ञामुताबिक जङ्गबहादुर राणाले माथवरसिंह थापाको हत्या गरेकाले उनी राजारानीको विश्वासपात्र बन्नुका साथै तीनवटा पल्टनको प्रधानसेनापतिसमेत बने । जङ्गबहादुरको यो प्रगति र उनको व्यक्तित्व तथा क्रियाकलापप्रति अङ्ग्रेजहरूले बडो अभिरुचिका साथ ध्यान दिइरहेका थिए । उनीहरू जङ्गबहादुरलाई आफ्नो स्वार्थको साधन बनाउन मिहिनेत गरिरहेका थिए । जङ्गबहादुर स्वयम् पनि शक्ति हत्याउने दाउ हेरिरहेका थिए त्यसैले रानीका अति विश्वासपात्र गगनसिंहलाई खतम पार्ने षड्यन्त्रमा उनी लागे । दरबारमा गगनसिंहको प्रभाव ज्यादा भएको देखेर अङ्ग्रेजहरू पनि उनलाई हटाउन खोजिरहेका थिए । त्यसैले अङ्ग्रेजसरकारको गोप्य सहयोग र समर्थनमा गगनसिंहको हत्या गराइयो ।^५ गगनसिंहको हत्या भएको भोलिपल्ट नै

^५ '... दरबारमा यसरी गगनसिंहको प्रभाव ज्यादा भएको देखेर अङ्ग्रेजसरकारले उनलाई पनि हटाई आफ्नो प्रभाव बढाउने बाटो अपनाउन थाल्यो । यता जनरल जङ्गबहादुरले पनि दरबारमा शक्तिशाली व्यक्ति गगनसिंहलाई हटाउन पाए आफू प्रधानमन्त्री हुन पाउने आशा गरेका थिए । तसर्थ उनले ब्रिटिश सरकारसँग गुप्त रूपबाट सम्पर्क राखी अर्को षड्यन्त्र गर्ने बाटो रोजे । त्यो हो— गगनसिंहको हत्या गराउने । यिनले एकजना खुंखार बदमास लाल भा भन्ने व्यक्तिलाई धेरै सुवर्ण मुद्राको लोभ देखाई त्यसलाई हातमा लिई अङ्ग्रेजको सहयोगमा योजना बनाए । यस कामको लागि गगनसिंहको घरसँगै बस्ने लाल भा नै नियुक्त गरियो । अन्त्यमा वि.सं. १९०३ अश्विन १ गतेका दिनमा राती पूजाकोठामा आरती गरिरहेको बेलामा उही बदमास खुंखार लाल

हत्यारा पत्ता लगाउन कोतमा सामेल गरिएको भारदारी सभामा जङ्गबहादुरले सुनियोजित रूपमा आफ्ना विपक्षी सम्पूर्ण भारदारहरूलाई सखाप पारे र उनी नै प्रधानसेनापति र प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्त भए । जङ्गबहादुरको यो प्रगतिमा अङ्ग्रेजहरूको पनि भित्री सहयोग प्राप्त भएकाले उनी शक्तिमा आएपछि अङ्ग्रेजसँग मैत्रीयुगको आरम्भ भयो र नेपालको शासनपद्धतिमा अङ्ग्रेजहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव देखापर्न थाल्यो ।

विभिन्न जालझेल-षड्यन्त्र र हत्याको पृष्ठभूमिमा कोतको नृशंस हत्याकाण्डबाट शक्तिमा आएका जङ्गबहादुरको प्रधानमन्त्रित्व पनि बाधारहित भने थिएन । जङ्गबहादुरलाई मार्ने षड्यन्त्रका कारण नै भण्डारखाल र वीरगञ्जनजिकै अलौ भन्ने ठाउँमा हत्याकाण्ड घटेका थिए । तर यी षड्यन्त्रहरूमा जङ्गबहादुरका विरोधीहरूलाई सफलता मिलेन बरु उल्टै जङ्गबहादुरलाई आफ्नो विपक्षमा खडा हुनेहरूलाई सखाप पार्ने अवसर प्राप्त भयो । फलतः उनी बाधारहित र अभ्र शक्तिशाली बन्दै गए । अभ्र सुरेन्द्रलाई राजा र राजेन्द्रलाई कैदी बनाएपछि त उनी नै नेपालका वास्तविक शासक बने । वि.सं. १९१३ साउनदेखि उनी कास्की र लमजुङका श्री ३ महाराज बने भने वि.सं. १९१४ मा उनले श्री ३ महाराज र प्रधानमन्त्रीको पद आफ्नै राणाखलकमा सीमित पारी निरङ्कुश जहानियाँ राणाशासनको सूत्रपात गरे । यसरी रणबहादुर शाहको पालादेखि शक्तिका लागि प्रारम्भ भएको दरबारिया कलह र षड्यन्त्रले अन्ततः नेपाललाई जहानियाँ राणाशासनको अन्धकारयुगमा घचेट्यो ।

वि.सं. १९३३ मा जङ्गबहादुरको मृत्युपश्चात् जङ्गबहादुरका छोराहरू र धीरशमशेरका छोराहरूबीच सत्ताका लागि खिचातानी सुरु भयो तर विजय प्राप्त भयो धीरशमशेरका छोराहरूलाई र वि.सं. १९४२ मा रणोद्दीपसिंहको हत्या गरिएपछि धीरशमशेरका १७ भाइ छोराहरू नै श्री ३ महाराज र प्रधानमन्त्रीको वास्तविक रोलवाला भए ।

यसरी वि.सं. १८०० देखि वि.सं. १९४० सम्मको नेपालको राजनैतिक परिस्थितिको अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने राष्ट्रिय राजनीति पृथ्वीनारायण शाहले आरम्भ गरेको नेपाल एकीकरण र सीमाविस्तारको अभियानमा संलग्न भए पनि रणबहादुर शाहको शासनकालमा आएर शक्तिका लागि सङ्घर्ष र षड्यन्त्रको खेल प्रारम्भ भएकाले राजनैतिक

भा भन्ने व्यक्तिले आफू आइमाईको पोशाक पहिरन गरेर घरको छानाबाट ओर्लेर गगनसिंहलाई गोली ठोकी मारिदियो ।

— लीलाभक्त मुनेकर्मी, नेपालको आधुनिक इतिहास, पृ. ६८ ।

अस्थिरताको जन्म भयो । भारदारहरूमा अङ्ग्रेजविरोधी र अङ्ग्रेजसमर्थक गुटको निर्माणले विशाल नेपालको निर्माण गर्ने राष्ट्रिय स्वार्थमा किञ्चित् शिथिलता पैदा भयो । दरबारिया कलह र ऐक्यबद्धताको अभावका कारण अङ्ग्रेजसँगको युद्धमा नेपालले पराजय भोग्नुपऱ्यो र सुगौलीसन्धिलाई बेहोर्नुपऱ्यो । दरबारिया कलह र सत्तासङ्घर्षमा परी धेरै देशभक्त र अङ्ग्रेजका कट्टर शत्रुहरूको विनाश भयो । जङ्गबहादुरको उदयपछि त देश र जनताको शोषणमा लिप्त रहनु, राणापरिवारका लागि धन, ऐश र आरामको साधन जुटाउनु र अङ्ग्रेजहरूको स्वार्थका लागि सैनिक सेवासमेत टक्क्याउन अघि सर्नु राणाराजनीतिको लक्ष्य भयो ।^९ राजा र प्रजा दुवै राणाशासनका बन्दी बनाइए । राणातन्त्रले राजालाई मन्दिरमा थुनिएका देवता बनायो भने नेपाली जनतालाई पशुसरह ठानी आफ्नो स्वार्थका लागि उपयोग गर्‍यो ।

२.३.२ तात्कालिक सामाजिक परिस्थिति

विक्रमको अठारौँ शताब्दीको प्रारम्भमा नेपाल विभिन्न ससाना राज्यमा टुक्रिएको अवस्थामा थियो । ती ससाना राज्यहरूका बीच आपसमा सधैंजसो हुने मारकाट र भैँभगडाले गर्दा नेपाली जनता सुखी थिएनन् । पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरणको अभियान सुरु गरे पनि सुदृढ प्रशासन र न्यायव्यवस्थाको अभावमा जनताको जीवन सुखमय र आल्हादपूर्ण थिएन । पृथ्वीनारायणको सम्पूर्ण जीवन युद्धमै बितेकाले उनले नेपाली जनताको सुखका लागि प्रशासनिक र अन्य सुधारका कार्य गर्न भ्याएनन् । यसमा उनलाई दैवले पनि साथ दिएन, उनी ५२ वर्षको उमेरमै परलोक भए ।

प्रतापसिंह शाहको पालामा पनि सामाजिक जीवन अत्यन्त विपन्न थियो । राजनैतिक परिस्थिति कलहपूर्ण हुन लागेको थियो । त्यसैले त्यतिखेरको राजनैतिक दुरवस्थाको प्रभाव समाजमा अवश्य परेको थियो । तर समाज भाग्यवादी थियो त्यसैले आफ्नो दुःख र दुरवस्थाका लागि जनताहरू शासकहरूलाई दोष दिँदैनथे, आफ्नै

^९ ... जनताको शोषण गर्नु, राणा परिवारको लागि धन, ऐश र आराम जुटाउनु र आफ्नो निरंकुश सत्तालाई स्थायित्व प्रदान गर्न अङ्ग्रेज प्रभुहरूको समक्ष आफूलाई एक मात्र इमान्दार एवम् अनन्य भक्त सिद्ध गर्ने चेष्टामा मार्गै नमार्ने पनि सैनिक-सेवा टक्क्याउन अघि सर्नु राणा राजनीतिको लक्ष्य भयो ।

— डा. केशवप्रसाद उपाध्याय, प्राथमिककालीन कवि र काव्यप्रवृत्ति, पृ. ८४ ।

भाग्यलाई दोष दिन्थे । समाज धर्मप्राण भएकाले आफ्नो कुलाचारअनुसारको धर्मकर्म गरी जनताहरू सुखदुःखमा हर्षविषादको अनुभव गर्दै दिन काटिरहेका थिए । हिन्दू वर्णाश्रमव्यवस्थालाई दृढताका साथ कायम गरिएको थियो । आचार, विचार, कर्मकाण्डमा मात्रै नभएर न्यायकानूनमा पनि धर्मशास्त्रको कठोर अनुशासनलाई मान्यता दिइन्थ्यो ।

समाजमा सतीप्रथा र कमाराकमारी प्रथा पनि विद्यमान थियो । नारीहरूको स्थिति समाजमा अत्यन्त दयनीय थियो । नारीलाई पुरुषको दासी मात्र सम्झिइन्थ्यो । त्यसैले लोग्नेको मृत्युपछि परलोकमा पनि लोग्नेको सेवासुश्रूषाका लागि नारीले सती जानुपर्ने कडा विधान थियो । कमाराकमारीहरू पशुसह बेचिन्थे । भीमसेन थापा तथा जङ्गबहादुरले दासप्रथा र सतीप्रथा उन्मूलन गर्ने प्रयास गरेका थिए तर समाजमा त्यो पूर्णरूपमा लागू हुन सकेको थिएन ।

राणाशासनकालमा जनताको दुरवस्था अभै वृद्धि भएको थियो । जनताको शोषण गर्नु र राणापरिवारका लागि धनसम्पत्ति जुटाउनु नै राणाशासनको प्रमुख लक्ष्य भएकाले शासकवर्गको र शासितवर्गको आर्थिक एवम् सामाजिक स्तरमा आकाश-जमिनको अन्तर थियो । राणाहरूको स्थिति जति वृद्धिक्रममा थियो जनताहरूको स्थिति उति नै क्षयक्रममा थियो । राणाहरूको कृपाबाट मात्र कसैको भौतिक आकाङ्क्षा किञ्चित् पूर्ण हुने भएकाले समाजमा दासमनोवृत्तिको विकास भएको थियो । शिक्षाको अभावमा नवीन चेतनाको सम्भावना थिएन त्यसैले नेपाली जनसाधारण त्यस स्थितिमा पनि सन्तोष मानी नै रहेको थियो । शोषण र दुःखमा बाँच्न नेपाली जनता अभ्यस्त भइसकेका थिए, उनीहरूले सोचेअनुसार यो सबै भाग्यकै खेल थियो । त्यसैले निष्कर्षमा भन्नुपर्दा त्यतिखेरको जनजीवन सुप्त, निश्चेष्ट, अल्पसन्तोषी, धर्मभीरु तथा निष्कपट थियो ।

२.४ नेपाली भक्तिकाव्यको निर्मितिको कारण

नेपाली साहित्यमा भक्तिकाव्यको निर्मितिको कारणका सम्बन्धमा डा. ईश्वर बराल, कमल दीक्षित, तारानाथ शर्मा आदि विद्वान्हरूले नेपालको तात्कालिक राजनैतिक र सामाजिक परिस्थितिलाई अगाडि सारेका छन् ।

अङ्ग्रेजसँग भएको सुगौलीसन्धिको कारण नेपालीहरूलाई आफ्नो साधनहीनता र असहायपनको बोध भयो । एकातिर अङ्ग्रेजद्वारा

पराजित भएपछि र अर्कातिर देशका शक्तिलिप्सु भारदारहरूको षड्यन्त्रको कालो बादलले छोपिएपछि नेपालीहरूले आफ्नो आशा र अभिलाषा छिन्नभिन्न र खण्डित भएको देखे । त्यसैले आत्मत्राण र कल्याणका लागि भगवान्को शरणमा पर्नु नै एक मात्र उपाय देखे भन्ने मत डा. बरालको रहेको छ ।^{१०}

बुङ्गलका सम्पादक कमल दीक्षितले गुमानी पन्तलाई भक्तिकविताको श्रीगणेशकर्ता मानेका छन् र उनले सुगौलीसन्धिले गर्दा नेपाली कविहरूले वीररसका कविता लेख्ने प्रेरणा पाएनन् फलतः उनीहरू भक्तिरसका कवितालेखनतर्फ प्रवृत्त भए भनेर नेपाली भक्तिकाव्यको उद्भवको कारणलाई राजनीतिसापेक्ष नै मानेका छन् ।^{११}

^{१०} '१८७३ मा अङ्ग्रेजद्वारा पराजित भएपछि नेपालीहरूले आफू कति साधनहीन र असहाय रहेछन् भन्ने कुरा चाल पाए । उत्तरी भारतका हिन्दू सिख र जौटाहरूको एउटा गठ बनाई एकवाक्यता गरेर अङ्ग्रेजहरूलाई भारतबाट धपाउने अभूतपूर्व योजना नेपालीहरूले बनाएका थिए तर सो सफल भएन । युद्धोद्यममा संलग्न रहने नेपालीका आन्तरिक कामना र मन्त्रणा, आशा र अभिलाषालाई विफल पार्नका निम्ति अङ्ग्रेजहरूले निकै कूटनीतिक चाल चले । नेपालीहरूले पनि अङ्ग्रेजविरोधी भाव फैलाई उनीहरूका अधीन नरहन प्रशस्त सङ्घर्ष गर्नुपर्थ्यो । तर अङ्ग्रेजका कल, बल र छलका सामु नेपालीहरूको कसै जोड चलेन विस्तार विस्तार साम्राज्यवादी अङ्ग्रेजद्वारा अनेक भारतीय देशी राज्य अधिनीकृत हुँदा उनीहरूले आफूलाई असहाय र नितान्त साधनहीन प्राए । एकातिर अङ्ग्रेजको उन्नत सामरिक शक्ति, कूटनीतिक धुर्तलाई र दिनहुँ बढ्दो राजनैतिक शक्तिले गर्दा र अर्कातिर आफ्नो देशमा दरबारका मन्त्री, भारदार र राजपरिवारका सदस्यमात्र शक्तिहात पार्न अनेक षड्यन्त्र भइरहँदा नेपालीहरूले भगवदनुग्रह नै एक मात्र आधार माने ।'

— डा. ईश्वर बराल, नेपाली वैष्णवसाहित्य र कवि विचार-रण्यकेशरी अर्ज्याल, कविता वर्ष २, अङ्क १, पृ. ७३-७४ ।

— '... यिनैताका नेपाली कविहरूले शान्ति र भगवदनुग्रहको कामना गरी कृष्णाश्रयी भक्तिसाहित्यको प्रणयन गरेर अधिम्लान, निराश र दुःखी देशवासीहरूलाई शक्तिसम्पन्न हुने प्रेरणा दिए । उसैले उनताकको भक्तिसाहित्यको सापेक्षिक सोद्देश्यतालाई हामी तत्कालीन सामाजिक र राजनैतिक परिप्रेक्ष्यमा यस प्रकार अर्थ्याउँछौं । — पूर्ववत्, पृ. ७७

^{११} 'वीरकाल यसरी ठिमाहा भएर टुक्रिन लाग्दा सुरू भयो— हाम्रो भक्तिकाल जसको श्रीगणेश टुटेफुटेको नेपालीमा अनेपाली भाषाभाषी देशभक्त गुमानी कविले गरे । गुमानीलाई नेपाली भाषाको भक्तिकालका प्रवर्तकभन्दा हाँसो उठ्ने सुनिन्छ तर त्यो सांकेतिक अर्थमा भनिएको हो । किनभने उनले नेपाली भाषामा करिब दश श्लोकभन्दा बढी लेखेका छैनन् तर तिनै दश फुटकर श्लोक लेखेर उनले सीता, राम, अर्जुन, भीम इत्यादि पौराणिक नामहरूको पहिलोपटक नेपालीमा आख्यान बनाए, कथा हाले, संक्षिप्त रूपमा भए पनि ।

यसैगरी डा. तारानाथ शर्माले पनि सुगौलीसन्धिका कारण नेपालीहरूले भोग्नुपरेको पराजयको पीडा र तात्कालिक दरबारिया षड्यन्त्रका कारणले उत्पन्न विभत्सतालाई भक्तिकाव्यका निमित्त उत्तरदायी मानेका छन्। उनी लेख्छन्- '... सुगौली सन्धिले राजनैतिक क्षेत्रमा व्यापक नैराश्य ल्याएकाले साहित्यकारहरूको मन स्वभावैले भक्तितर्फ जानुपथ्यो पनि ... त्यसबेलाका पद्यकारहरू आफ्नै आँखा अगाडि भएका दरबारका घृणित काटमारका दृश्यहरूबाट आफ्ना सर्वसाधारण जनतालाई भक्ति र नैतिकताको पौराणिक युगतर्फ तानिरहेका थिए जहाँ गएर मात्र समकालीन विभत्सताबाट मुक्ति पाइन्थ्यो। ... युद्ध, कलह र सांसारिक लोभहरूमा डुब्दा भएका बेथितिहरूलाई देखेर नै भानुभक्तहरू भक्तिमार्गी भएका थिए।'^{१२}

तात्कालिक राजनैतिक र सामाजिक दुरवस्थाजन्य निराशापूर्ण वातावरणका कारण नेपाली भक्तिकाव्य निर्मित भएको हो भनेर निराशापूर्ण वातावरणलाई नै भक्तिकाव्यको कारण मान्नु तर्कसङ्गत छैन। यदि भक्तिकाव्यको सिर्जना आनन्दपूर्ण वातावरणमा हुन्छ भन्ने मान्ने हो भने त्यतिखेरको अवस्था आनन्दपूर्ण थिएन भन्ने कुरा तात्कालिक परिस्थितिको अध्ययनबाट छर्लङ्ग हुन्छ। पृथ्वीनारायण शाहकै समयमा पनि नेपाली जनताले सुख र सन्तोषको सास फेर्ने वातावरण थिएन। उनको अवसानपछि त विदेशी शक्तिसँग भएका विभिन्न युद्धहरू, दरबारमा शक्तिका लागि भारदारहरूका बीच भएका षड्यन्त्र र हत्याका घटनाहरू र सामाजिक शोषणले जनताको जीवन अत्यन्त नाजुक र दुःखपूर्ण भएको थियो। राणाशासनको प्रारम्भ भएपछि त जनताको जीवन अझ भयावह बन्न पुग्यो। देशको यस्तो अवस्थामा कविहरूलाई आनन्दानुभूति भयो र उनीहरूले जनतालाई पनि भक्तिरसमा निमग्न गराउन भक्तिकाव्यको रचना गरे भनी कल्पना गर्नु हास्यपूर्ण हुन जान्छ।

सुगौलीसन्धिका कारण उत्पन्न निराशा, साधनहीनता र असहायपनबाट त्राण पाउनका लागि भगवदनुग्रह नै एक मात्र उपाय थियो भनी मान्नु युक्तिसङ्गत देखिँदैन किनभने नेपालको तात्कालिक

त्यही नै नेपाली साहित्यको भक्तिकालको सूर हो भन्नेमा द्विविधा हुनु पर्दैन। गोर्खाली राजाहरूको विजययात्रामा सुगौलीको सन्धिले ब्रेक लगाइ दिइसकेपछि हाम्रा कविहरूले वीररसका कविता लेख्ने प्रेरणा पाउन सकेनन्। त्यो मानसिक आन्दोलन भक्तिरसको कविता भएर निस्कन थाल्यो।

- कमल दीक्षित, बुईगल, सम्पादकीय, पृ. ४४५

^{१२} डा. तारानाथ शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, पृ. २८-२९।

सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक र बौद्धिक पृष्ठभूमिलाई केलाउँदा त्यस बेलाका सर्वसाधारण जनतामा सुगौलीसन्धिलाई मूल्याङ्कन गर्ने र त्यसको परिणामबाट राष्ट्रिय स्वाभिमानमाथि चोट लागेको अनुभव गर्ने चेतना आइसकेको प्रमाण कतै पाउन सकिन्न। अर्को कुरा इन्दिरा, विद्यारण्यकेशरी, वसन्त शर्माका जुन रचनालाई आधार मानेर नेपाली भक्तिकाव्यलाई सुगौलीसन्धिका कारण निर्मित मानिएको थियो ती रचना वि.सं. १८०० का आसपासमा लेखिएको हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ। सुगौलीसन्धि भएको दशपन्ध्र वर्षपछि कविहरूले भक्तिकाव्यको सिर्जना गरेर राष्ट्रिय पीडा र जनताको मनमा रहेको खिन्नतालाई अभिव्यक्त गरे भनेर मान्नु दुरारुढ कल्पनासिवाय केही होइन। यस सन्दर्भमा भारतीय विद्वान् डा. मथुरादत्त पाण्डेको निम्न भनाइ विचारणीय छ—

‘नेपाली भाषा मे जो रामकृष्ण भक्तिसाहित्य रचा गया वह सुगौली सन्धि सं. १८७३ के बहुत पीछे लिखा गया। इसी सन्धि के अनुसार नेपालका अंगभंग हुआ। नेपाली भाषा की कई विद्वानों के मतानुसार आदि रचना वसन्त शर्माका कृष्णचरित्र तब से ११ वर्ष बाद १८८४ वि.सं मे लिखा गया। उस समय अन्य नेपाली भक्त कवियों मे विद्यारण्यकेशरी १० वर्ष, यदुनाथ पोखरेल सम्भवतः ८ वर्ष, रघुनाथ पोखरेल ५ वर्ष तथा भानुभक्त आचार्य डेढ वर्ष के रहे होंगे। इन बालकों के हृदय मे सुगौली सन्धिका प्रभाव पडा और यदि इन्होंने २५ वर्ष की अवस्था मे भी अपनी रचना प्रारम्भ की तो १५ से २३ वर्षतक उस प्रभावको अपने हृदय मे अक्षुण्ण रखा फिर भगवद् भक्तिकाव्यों का सर्जन कर अपने और जनता के हृदय के विषादको वाणी प्रदान की, यह एक दुरारुढ कल्पना है।’^{१३}

युद्धमा भएको पराजयका कारण नै भक्तिकाव्यको निर्माण भएको मान्ने हो भने जतिखेर नेपालीहरू विजयमाथि विजय प्राप्त गर्दै देशको सीमाविस्तार गर्दै थिए त्यतिखेर जोसमनी सन्तपरम्पराका कविहरूले रचना गरेको निर्गुण भक्तिकाव्यलाई के मान्ने? त्यसैले नेपाली भक्तिकाव्यको निर्माणको मुख्य कारण राजनैतिक र सामाजिक परिस्थिति थिएन। नेपालको आफ्नै लामो धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक परम्परा नै यसको मुख्य कारक तत्त्व थियो। भारतीय विद्वान् डा. मथुरादत्त पाण्डेयले पनि नेपाली भक्तिकाव्यको निर्मितिको कारण राजनीतिनिरपेक्ष

^{१३} डा. मथुरादत्त पाण्डेय, नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्य का तुलनात्मक अध्ययन, पृ. ६३-६४।

नै मानेका छन् । यिनले नेपाली भक्तिसाहित्यको निर्मितिलाई धार्मिक एवम् सांस्कृतिक विकासक्रमको अङ्ग मानेका छन् ।^{१४} यसैगरी नेपाली विद्वान् डा. केशवप्रसाद उपाध्यायले पनि नेपाली जनमानसमा चिरकालदेखि अन्तर्निहित भक्तिभावना नै यथासमय काव्यमा प्रस्फुटित भएको कुरा व्यक्त गर्दै नेपाली भक्तिकाव्यको प्रेरणास्रोत आफ्नै धार्मिक परम्परा र संस्कृतको भक्तिकाव्य हो भन्ने मानेका छन् ।^{१५} अर्का विद्वान् ठाकुर पराजुली पनि नेपाली भक्तिकाव्यको उद्भवको कारण तात्कालिक राजनैतिक परिस्थिति नभई शताब्दीऔँदेखि चल्दै आएको हाम्रो आफ्नै धार्मिक र सांस्कृतिक परम्परा नै हो भन्ने मान्दछन् ।^{१६} त्यसैले नेपाली भक्तिकाव्यको उद्भवको मुख्य कारण तात्कालिक राजनैतिक र सामाजिक परिस्थिति नभई नेपालको लामो धार्मिक एवम् सांस्कृतिक परम्परा नै यसको मुख्य कारण हो भन्नु बढी उपयुक्त र प्रामाणिक ठहर्दछ ।

^{१४} पूर्ववत्, ६५ पृष्ठ ।

^{१५} डा. केशवप्रसाद उपाध्याय, प्राथमिककालीन कवि र काव्य प्रवृत्ति, पृ. ८३ ।

^{१६} ठाकुर पराजुली, नेपाली साहित्यको परिक्रमा, पृ. १३९ ।

तृतीय अध्याय

प्राथमिककालीन निर्गुण नेपाली भक्तिकाव्यको अध्ययन

निर्गुण विचारधाराको मूल रूप उपनिषद्हरूमा स्पष्ट रूपमा देखिन्छ। श्वेताश्वतरोपनिषद्मा निष्कल, निरञ्जन, सर्वभूताधिवासी, सर्वेन्द्रियविवर्जित, अकर्ता, निर्गुण ब्रह्मको वर्णन पाइन्छ, जसलाई सबैको प्रभु र शरणदाता मानिएको छ। त्यो निर्गुण परब्रह्म नेत्रग्राह्य नभएर भावग्राह्य छ। जसको त्यस परब्रह्म-परमेश्वरका प्रति र गुरुका प्रति समान रूपले अनन्य भक्ति छ उसैको हृदयमा ऊ प्रकाशित हुन्छ।^१

मुण्डकोपनिषद्, कठोपनिषद् आदिमा पनि निर्गुण ब्रह्म इन्द्रियअगोचर छ त्यसैले ऊ अनुभूतिको माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ, सत्तरूपमा गरिएको निष्कल ध्यानबाट ऊ अनुभूत हुन सक्छ भन्ने भाव प्रकट भएको पाइन्छ।^२

गुरुसेवा, स्वतन्त्र चिन्तन र स्वानुभूतिको माध्यमबाट नै ईश्वरप्राप्ति हुन्छ भन्ने मान्यता निर्गुण विचारधारामा पाइन्छ। निर्गुण परब्रह्मका प्रति सम्पूर्णरूपले आत्मसमर्पण, रुढी एवम् बाह्य आडम्बरको खण्डन, गुरुउपदेश आदिलाई साधनाको रूपमा यस विचारधारामा व्यापक महत्त्व दिएको पाइन्छ। घर छोडेर संन्यास लिनु, वनमा तपस्या गर्नु अथवा नाना प्रकारको भेषधारण गर्नुले मात्रै केही

^१ श्वेताश्वतरोपनिषद्— १।९, ३।१७, ६।११, ६।१९, ४।१९, ५।१४, ६।२३

^२ मुण्डकोपनिषद् २।२७, ३।१।८ र कठोपनिषद् १।३।१२

हुँदैन । घरगृहस्थीमै रहेर पनि सन्तोष र संयमका साथ जीवन बिताउनु, सम्पूर्ण प्राणीमा समभाव राख्नु तथा अहङ्कारको त्याग गरी अनन्यभावले गुरुको उपदेशअनुसार भक्तिसाधना गर्नु नै निर्गुण विचारधाराका अनुसार नित्य परमानन्दरूप परमात्माको साक्षात्कारको सरल मार्ग हो ।

निर्गुण विचारधाराका यिनै विशेषताहरूलाई नेपालको माटोमा प्रादुर्भूत जोसमनी सन्तपरम्पराका कविहरूले अङ्गीकार गरेका छन् । यस परम्पराको साहित्य नै नेपाली साहित्यमा निर्गुण भक्तिकाव्यको अमूल्य निधि बन्न पुगेको छ । अतः यस अध्यायमा उक्त सन्तपरम्परा र साहित्यको अध्ययन-विश्लेषण गरिन्छ ।

३.१ जोसमनी सन्तपरम्पराको सङ्क्षिप्त परिचय

जोसमनी शब्दको प्रथम प्रयोग सन्त शशिधरको रचनामा पाइन्छ । शशिधरपूर्व पाँच जना सन्तहरूको उल्लेख जनकलाल शर्माले गरेका छन् ।^३ तर चौथा सन्त धिर्जेदिल दासको 'निर्गुण भजन' बाहेक अन्य सन्तहरूका रचना नपाइएकाले अन्यका बारेमा केही भन्न सकिँदैन । जनकलाल शर्माले जोसमनी शब्दलाई यस परम्पराका आदिप्रवर्तकको नाम हुनुपर्छ भन्ने अनुमान गरेका छन् ।^४ तर भारतीय विद्वान् डा. मथुरादत्त पाण्डेयले शर्माको अनुमानलाई असिद्ध अनुमान मान्दै^५ जोसमनी शब्दको सम्बन्ध यसको आदिप्रवर्तकसँग नभई यसको मूल रूप 'ज्योतिर्मनी' शब्द नै व्याकरणको अशुद्धिका कारण 'ज्योतिष्मनी' कहियो र पछि 'जोसमनी' बन्न पुग्यो भनेका छन् ।^६

सन्त शशिधरको रचनामा जोसमनी शब्द ब्रह्मको पर्यायवाची बनेर आएको छ :

ॐ अनादि आदि, सत्सच्चिदानन्द पूर्ण अखंड अकालमुर्ति नीर्भय
योग योगान्त सीद्धि सिद्ध जोस्मणी कलापूर्ण परसत् ।^७

^३ जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य, परिशिष्ट २२, पृ. ५४७-५४८ ।

^४ पूर्ववत्, पृ. ७ ।

^५ डा. मथुरादत्त पाण्डे, नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्य का तुलनात्मक अध्ययन, पृ. ९३

^६ पूर्ववत्, पृ. ९५ ।

^७ शशिधर दास, वैराग्यांवर, जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य, पृ. २१५ ।

माथिको गुरुपञ्जा लिने शब्दमा जोस्मणी अनादि-सच्चिदानन्द-अकालमूर्ति-परब्रह्मको पर्यायका रूपमा प्रयोग भएको छ। त्यसैले 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' भन्ने उपनिषत्को मान्यताअनुरूप जसले हरिपद (ब्रह्मैकपद) प्राप्त गर्दछ ऊ जोस्मणी बन्दछ^८ भन्ने शशिशिधरको वचनबाट पनि जोस्मणी शब्द ब्रह्मको पर्यायवाचीका रूपमा यहाँ प्रयोग भएको देखिन आउँछ। अतः जोसमनी शब्दको सम्बन्ध यसको आदिप्रवर्तकको नामसँग हुनुपर्छ भन्ने जनकलाल शर्माको अनुमान असिद्ध ठहर्दछ।

जोसमनी सन्तपरम्परामा ज्योतिस्वरूप परब्रह्ममा चित्तवृत्ति लगाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ अर्थात् ब्रह्मज्योतिको उपासनामा बल दिइएको छ। जस्तै—

'आचार मात्र राख्नु ब्रह्म अगनी जागेपछी सभ छोड्नु .. ब्रह्म अगनि जाग्या पछि चोला छोड्यो भन्या धर्तिमहाँ ।'^९

'सुरज्ये जोति रिमिभिमि तारा : बस घट फिरते हो राँम : ।'^{१०}

'कमलके उपर जोति विराजे जोतिके उपर रंग फिराई
चारौँ रंगकी वरन धराई निर्मल जलषाई ॥'^{११}

ज्योतिस्वरूप परब्रह्ममा मन वा चित्त लगाई त्यही ज्योतिस्वरूप ब्रह्ममा लीन हुनु नै यस परम्पराको परम लक्ष्य भएकाले यस परम्परालाई ज्योतिर्मनी भनिएको हुनुपर्छ र डा. पाण्डेयले भनेझैं ज्योतिर्मनीबाट नै अपभ्रंश भई जोसमनी बनेको हुनसक्ने प्रबल सम्भावना देखिन्छ।

यस परम्परामा नयाँ सम्प्रदायको बोध हुने 'जोस्मणी' शब्दको प्रथम प्रयोग सन्त शशिशिधरको रचनामा पाइएकाले शशिशिधरपूर्व यस

^८ जो आफना नाम मन चित्त चेत कायाँ
आफै आफ साचा करि आफै आफ हरिपद समावै ॥
तस्को नाउँ जोस्मणि सत् ॥
पूर्ववत्, पृ. २१४।

^९ पूर्ववत्, पृ. २१५।

^{१०} शशिशिधर दास, रागवाणी, जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य पृ. २१५।
२२५।

^{११} ज्ञानदिल दास, रागभजन, पूर्ववत्, पृ. ३७७।

मतलाई कुनै संज्ञा प्राप्त थिएन र शशिधरले नै यस मतको नामकरण गरी नेपालमा यस सम्प्रदायको प्रचारप्रसार गरेको अनुमान हुन्छ । जोसमनी वंशावलीअनुसार पनि सन्त शशिधरले नै जोसमनी समाजको झण्डा नेपालमा फहराएको र यस मतको प्रचारप्रसार गरेको देखिन्छ ।^{१२} भारतीय विद्वान् डा. मथुरादत्त पाण्डेयले शशिधर नै नेपालका आदिजोसमनी थिए भनेका छन् ।^{१३} अझ नेपाली विद्वान् डा. केशवप्रसाद उपाध्यायले त शशिधरलाई यस मतका आदिप्रवर्तक भन्नमा कुनै आपत्ति छैन भन्ने राय व्यक्त गरेको देखिन्छ ।^{१४} तर जे होस् सन्त शशिधर, यस सम्प्रदायका विशिष्ट प्रचारक भएको कुरामा भने कुनै शङ्का छैन ।

ईश्वरको निर्गुण उपासना नै जोसमनी सन्तपरम्पराको मुख्य उद्देश्य भए पनि ईश्वरको सगुण रूप मान्नमा जोसमनी सन्तहरूको कुनै आपत्ति छैन । जसरी पुराणमा ईश्वरलाई निराकार निर्गुण भनेर पनि ईश्वरका विभिन्न अवतारमा विश्वास गरिन्छ त्यसरी नै जोसमनी सन्तहरूले पनि अवतारवादलाई मानेका छन् तर जोसमनी सन्तहरू जातिप्रथा, कर्मकाण्ड आदि तथा जालझेललाई तीव्र विरोध गर्ने भएकाले^{१५} पुराणको शैलीमा अवतारवादलाई ग्रहण नगरी राम, कृष्ण

१२ 'श्री जगन्नाथजीमा ११ वर्ष बसीकन तहाँको आचरण विचारण गरी चेताउँदा चेताउँदै फेरि नेपाल तर्फ फिर्त्या र श्री जोसमनी समाजको निसान गाडी नेपालमा जगन्नाथ धामकै नामुना श्री शशिधर स्वामीले घरघरै स्थापना गर्नु ।'

— जोसमनी सन्त वंशावली, पूर्ववत्, परिशिष्ट-५, ४३४ पृष्ठ ।

१३ 'जोसमनिसम्प्रदाय की वंशावलियो तथा अन्य वृत्तोद्वारा यही ज्ञात होता है कि शशिधर ही नेपाल के आदिजोसमनी थे । ज्ञानदिल दास के जीवनवृत्त के विषय मे श्री जनकलाल को लिखे श्री जयदेव शर्मा न्यौपाने क पत्र से भी स्पष्ट होता है कि आदिजोसमनी शशिधर थे ।'

— डा. मथुरादत्त पाण्डेय, नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्य का तुलनात्मक अध्ययन, पृ. ९५ ।

१४ 'शशिधरले आफूलाई आदिगुरु भनेपछि र 'जोसमनी'को प्रथम प्रयोग उनैले गरेपछि उनलाई यस मतका आदिप्रवर्तक भन्न कुनै आपत्ति छैन ।'

— डा. केशवप्रसाद उपाध्याय, प्राथमिककालीन कवि र काव्यप्रवृत्ति, पृ. ९६ ।

१५ जात कर्म वर्ण मज्यादा यह बीच टट्टी लगाई ।

भर्म गिन्यो पन्यो चौरासीमे ऐसो भम जाल बधाई ।

— मोक्षमण्डल, निर्गुण १, जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य, पृ. २४५ ।

आदिलाई नै निर्गुण परब्रह्म परमेश्वरको कोटीमा राखेको हामी पाउँछौं ।

नेपाली साहित्यमा सन्तहरूद्वारा रचना गरिएको साहित्यलाई जोसमनी सन्तपरम्पराको साहित्यको रूपमा अध्ययन गरिएको छ । नेपालकै माटोमा उब्जेर विकसित भएको मानिएको यस साहित्यिक परम्पराले नेपाली समाजको सुधारका निमित्त उल्लेखीय योगदान पुऱ्याएको अनुभव गरिन्छ ।

३. जोसमनी सन्तपरम्पराका प्रमुख कवि र उनका कविता

जोसमनी सन्तपरम्परामा सन्त ज्ञानदिल दासको 'उदय लहरी', 'झ्याउरे भजन' र 'टुडुना भजन' बाहेक अन्य सबै सन्तहरूका रचना सधुक्कडी नेपालीमा रचिएको पाइन्छ । सुसमृद्ध भाषामा साहित्यिक विलक्षणताको प्रयोग गरेर काव्यरचना गर्नु उनीहरूको उद्देश्य नभई स्वानुभूतिको अभिव्यक्ति र आफ्नो मतको प्रचार गर्नु नै प्रमुख उद्देश्य भएकाले लोकग्राह्य बनाउनका लागि सधुक्कडी नेपालीको आश्रयग्रहण गर्नुपरेको कुरा जनकलाल शर्माले व्यक्त गरेका छन् ।^{१६} सन्त कविहरूले आफ्ना रचनाका माध्यमबाट कतै भजन, कतै उपदेश, कतै मार्गदर्शन त कतै दार्शनिक विचारहरू प्रवाहित गरेका छन् । आध्यात्मिक भावनाको प्रसार, दर्शनको सरल एवम् व्यावहारिक व्याख्या, लौकिक, गृहस्थ तथा निष्काम कर्मण्यजीवनको योजना, समाजमा मानव एकता वा समताको स्वर, बाह्य आडम्बर र पाखण्डको आलोचना, साहित्यमा निश्छल अनुभूतिको सशक्त अभिव्यक्तिलाई सन्तकविहरूले ग्रहण गरेका छन् । त्यसैले यहाँ यस परम्पराका केही प्रमुख कवि र उनका कविताको सामान्य चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ ।

३.२.१ धिर्जेदिल दास :

जोसमनी शब्दका प्रथम प्रयोक्ता सन्त शशिधरपूर्व पाँच जना सन्तहरूको उल्लेख जनकलाल शर्माले गरेको चर्चा माथि गरिसकिएको छ । ती पाँच जना सन्तहरूमध्ये सन्त धिर्जेदिल दासबाहेक अन्य सन्तहरूका रचना नपाइएकाले उनीहरूका बारेमा केही कुरा भन्न सकिँदैन । धिर्जेदिल दासको एउटा मात्र रचना उपलब्ध छ । जसको

^{१६} जनकलाल शर्मा, नेपाली साहित्यमा जोसमनी सन्तहरूको विशेष अवदान, प्रज्ञा ९/१, ३९ पूर्णाङ्क, पृ. ५६ ।

शीर्षक निर्गुन भजन राखिएको छ ।^{१७} चारवटा मात्र दोहा रहेको उक्त भजनमा शून्यको चिन्तन गर्न र प्राणायामद्वारा आनन्दपद प्राप्त गर्न उपदेश दिइएको छ । चिदाकाशमा ध्यान गर्नाले नादतत्त्वको बोध हुने आशय उक्त भजनमा व्यक्त गरिएको छ । त्यसैगरी सम्पूर्ण कुरा त्यागेर हरिको भजन गर्न र गुरुसेवा गर्न पनि उक्त भजनमा उपदेश गरिएको छ ।^{१८}

३.२.२ सन्त शशिधरदास

यिनको जन्म वि.सं. १८०४ तिर पश्चिम नेपालको त्रिशूलीनदीको किनारमा प्रसूतपुरी नामक गाउँमा ब्राह्मणकुलमा भएको थियो । यिनी सानैदेखि तीक्ष्ण बुद्धि र साहसका धनी थिए । यिनी १२/१३ वर्षको उमेरमा गाउँलेहरूका साथ लागी जगन्नाथ गए । त्यहाँ ११ वर्ष बसेर त्यहाँ प्रचलित मतमतान्तरको अध्ययन गरी नेपाल फर्के र नेपालमा जोसमनी समाजको निसान गाडी जगन्नाथको नमुना घरघरमा स्थापना गरे ।^{१९} जगन्नाथ बसाइको अवधिमा उनले चौरासी सिद्धको वज्रयानी प्रभावको अध्ययन, चैतन्य महाप्रभुको नवीन वैष्णव सम्प्रदायको प्रभाव र दरियापन्थको प्रभावसमेत अध्ययन गरे । वि.सं. १८२६-२७ तिर काठमाडौँ आई विष्णुमती नदीका किनारमा धुनी जाएर बसे र त्यहीँबाट पृथ्वीनारायण शाहलाई पत्र पठाए । श्रीविनाको शाहीमर्यादा विपरीतको पत्र देख्दा दरबारमा निकै खैलाबैला चल्यो र पत्र पठाउने व्यक्तिको खोजी हुँदा त्यो व्यक्ति विष्णुमतीको किनारमा बस्ने जोगी भन्ने पत्ता लाग्यो । राजाले पठाउँदा नआएकाले राजा स्वयम् भेट गर्न गए र राजाले शशिधरको सत्सङ्गबाट प्रभावित भई उनलाई बस्न

^{१७} जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य, पृ. १४९ ।

^{१८} हरि भजो भाई सकल त्येजिके हरि भजो भाई ।
पाप धोइके सुन्ये समाई उलटा पवन चलाई ।
गगनके मूलमें ध्यान लगाई सुन्ये पूर्ण समाई ।
अनहद नादकि कीरणी बाजे चित्त आनन्द लगाई ।

× × × × ×
कहे धिर्जेदिल दास यहि पद मेरा गुरु कृपा दया पाई ।
गुरु भजिं भजि पाप छुटे अमरपुर रस पाई ॥
- धिर्जेदिल दास, निर्गुन भजन, पूर्ववत् ।

^{१९} जोसमनी वंशावली-१, जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य, परिशिष्ट-५, पृ. ४३४ ।

त्यहीँ एक कुटी बनाइदिए । दुई महिनापछि शिवपुरीको लेकमा बस्ने शशिधरको इच्छा भएकाले उनलाई उतै बस्ने प्रबन्ध मिलाइयो । पृथ्वीनारायण शाहको निधन हुनुपूर्वसम्म उनी त्यहीँ बसे । त्यस अवधिमा धेरै राजकर्मचारीहरू उनका चेला भए । ती चेलाहरूलाई उनले जोसमनी सन्तमतको प्रचारप्रसारका लागि चारै दिशामा खटाए । पृथ्वीनारायण शाहको निधनपछि सन्त शशिधर जोसमनीमतको प्रचार गर्दै गुल्मी जिल्लाको रेसुङ्गा भन्ने ठाउँमा पुगे र त्यहीँ आश्रम बनाएर रहन लागे । त्यहीँ यिनले मठ स्थापना गरी जोसमनीमतमा दीक्षित हुनेहरूका लागि यस ठाउँलाई मुख्य धामको रूपमा विकसित गरे । सन्त शशिधरको प्रभावका कारण रणबहादुर शाह जोसमनी सन्तमतमा दीक्षित भई निर्वाणानन्दको रूपमा रहन लागे भने जनरल रणवीर सिंह थापा आदि प्रमुख भारदारहरू पनि यस मतमा दीक्षित भए ।

यसरी जोसमनीमतको निसान नेपालमा गाडी यस मतको व्यापक प्रचारप्रसार गरी वि.सं. १९०६ मा १०२ वर्षको लामो जीवन विताई यिनी परलोकवासी भए ।

शशिधर प्रतिभाशाली विद्वान् एवम् सन्तकवि थिए । शशिधरका रचना शुद्ध नेपाली, सधुक्कडी नेपाली र संस्कृत भाषामा पाइएका छन् । उनका प्राप्त रचनाहरू यसप्रकार छन्—

१. सच्चिदानन्द लहरी (सधुक्कडी नेपाली भाषामा)
२. वैराग्याम्बर (शुद्ध नेपाली भाषामा)
३. पाखण्डखण्डअखण्ड शब्द (सधुक्कडी नेपाली भाषामा)
४. गुरुपञ्जा (सधुक्कडी नेपाली भाषामा)
५. तत्त्वगीता (संस्कृत भाषामा)
६. अजपागीता (संस्कृत भाषामा)
७. भजनसङ्ग्रह (सधुक्कडी नेपाली भाषामा)

सच्चिदानन्द लहरी १८ अध्यायमा रचिएको छ । (१) गुरु शब्द (२) भक्ति शब्द (३) विनती शब्द (४) धरती निरूपन शब्द (५) सरगुनी पिण्ड खेल शब्द (६) मति निरूपन शब्द (७) मंत्र निरूपन शब्द (८) भेष धारण शब्द (९) मनोलय शब्द (१०) समाधि शब्द (११) आत्मा जागन लक्षण शब्द, (१२) हरि मिलन शब्द (१३) न्यास शब्द (१४) जाल भेदन शब्द (१५) नीति भेदन शब्द (१६) कर्म भेदन शब्द (१७) शब्द भेदन शब्द (१८) मुकुट शब्द ।

यी अठारह विषयलाई अठारह अध्यायमा वर्णन गरिएको छ । वैराग्याम्बरमा आत्मा, मन, माया र जीवनको सविस्तार लक्षण र

थरका उपाध्याय ब्राह्मण हुन सक्ने अनुमान गरेका छन् ।^{२५} यिनका दुईवटा भजनहरू पाइएका छन् जसको शीर्षक रागवाणी-१ र रागवाणी-२ राखिएको छ । रागवाणी-१ मा मायाको वशीभूत भएर मन सांसारिक प्रपञ्च वा मायामोहको जालमा फस्दछ त्यसैले हरिको नामबाट विमुख हुन मनुष्य खोज्दछ त्यसकारण मनलाई निर्गुण नाममा भुलाई यसको नियन्त्रण र संयमबाट ईश्वरप्राप्तिको उद्योग गर्नुपर्ने धारणा सन्त प्रेमदिल राख्दछन् ।^{२६} रागवाणी-२ मा नादयोगको अभ्यासबाट ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सकिने गूढ यौगिक रहस्यलाई प्रकट गरिएको छ ।^{२७}

३.२.६ निर्वाणानन्द :

श्री ५ रणबहादुर शाह नै सन्त शशिधरबाट जोसमनी मतमा दीक्षित भएपछि स्वामी निर्वाणानन्दका नामले प्रसिद्ध हुन पुगेका हुन् । उनका दुईवटा रचना छन् । तिनलाई राग मालश्री-१ र राग मालश्री-२ शीर्षक दिइएको छ । रागमालश्री - १ मा गोरखनाथ र देवी भैरवीको भजन गाइएको छ । गोरखनाथ र देवी भवानीलाई दर्शन दिन र वर प्रदान गरी कृतकृत्य पार्न बिन्ती गरिएको छ ।^{२८} राग मालश्री-२ मा पनि भगवतीकै भजन गाइएको छ । भवानी, धनुषधारिणी, चण्डिका आदि हजारौं नाम भएकी देवीलाई दैत्यविनाशिनी, रक्तपिबन्ती, काली, दुर्गा भनी प्रार्थना गरिएको छ । यी दुवै भजनबाट निर्वाणानन्द भगवती र गोरखनाथका भक्त भएको स्पष्ट हुन्छ ।

२५ पूर्ववत् ।

२६ मनराम हरी हरी क्युं नहि वोल्ता है ।
हरीनाम स्वहै सब घट भीतर मोह सब जग डुलाता है ।
डुली डुली थकित भयो प्रभु निर्गुण नाम से भुल्ता है ॥
- प्रेमदिल, राग वाणी-१, पूर्ववत् पृ. २४८ ।

२७ कहे प्रेमदिल शुनो भाई साधु गुरु गम शे गम पाई ।
उग्रनाद शब्दसैं ब्रह्म धुनि जागीरहे मेरा भाई ॥
- पूर्ववत् पृ. २४९ ।

२८ जय देवी भैरवी गोरखनाथ दरसन दे हो भवानीये ।
प्रथम देवीके उत्पन्न भैइ जनम मैये कैलासय ।
जोती जगमग चैहुं वर देवीके चौसवी जोगीनी माईके ॥
- निर्वाणानन्द, राग मालश्री-१, पूर्ववत्, पृ. २५० ।

३.२.७ अभयानन्द

अभयानन्द अमरसिंह थापाका छोरा जनरल भीमसेन थापाका भाइ रणवीरसिंह थापा हुन्। यिनको जन्म वि.सं. १८३८-३९ तिर भएको थियो।^{२९} यिनको शिक्षादीक्षा शशिधरको रेसुङ्गामठमा सम्पन्न भयो। शशिधरसित जोसमनीसम्प्रदायको दीक्षा लिएपछि यिनी अभयानन्द भए। सरकारी सेवामा रहँदा यिनी जनरल पदसम्म पुगेका थिए। यिनका ६३ वटा भजनहरू प्राप्त भएका छन्। तीमध्ये तीनवटा नेवारी भाषामा छन्।

अभयानन्दका भजनहरूको मूल स्वर के देखिन्छ भने मानव जीवन अमूल्य भएकाले यस अमूल्य जीवनलाई सन्मार्गको अवलम्बन र हरिको नामस्मरणमा लगाउनुपर्दछ। मायामोहको जालमा परेपछि उम्कन गाह्रो हुन्छ त्यसैले मायामोहको भ्रमजालबाट पर रही ज्ञानमार्गमा लाग्नुपर्दछ। वेद ज्ञानको मुहान हो भने गुरु ज्ञानका माध्यम हुन्। बाह्य शुद्धिभन्दा आत्मशुद्धिमा ध्यान पुर्‍याउनुपर्दछ। बाह्य आडम्बरले लक्ष्यसिद्धि हुन सक्दैन भन्ने भाव उनका भजनहरूमा व्यक्त भएको छ। उनका रचनाहरू यसप्रकार छन्—

१. रागवाणी-
२. रागवाणी
३. राग बाह्रमास
४. राग निर्गुण
५. राग निर्गुण
६. राग वाणी
७. राग वाणी
८. राग निर्गुण
९. राग वाणी
१०. राग जाजयंती धीमात्रिताल
११. राग भजन
१२. राग भजन
१३. राग र गाजयंती-धीमाताल
१४. राग वेहाग
१५. राग भजन
१६. राग भजन

^{२९} जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य, पृ. ६७।

१७. राग माल गौरा
१८. राग भजन
१९. राग वसंत
२०. राग वीभास
२१. राग लावनी
२२. राग भजन
२३. राग भजन
२४. राग निर्गुन
२५. राग भजन
२६. राग निर्गुण
२७. राग भजन
२८. राग भजन
२९. राग भजन
३०. राग भजन
३१. राग भजन
३२. राग जाजयंती धीमाताल
३३. राग विभास
३४. राग लावनी
३५. राग फागु मल्हार
३६. राग
३७. राग जोडा
३८. राग
३९. दोहा
४०. राग निर्गुण
४१. राग निर्गुण
४२. दोहा
४३. राग निर्गुण
४४. दोहा
४५. राग वसंत हिन्दोल
४६. राग जत
४७. राग मालश्री
४८. राग
४९. राग सिंदु सहाना
५०. राग आरती
५१. राग ठुमरी

५२. राग जाजयन्ती
५३. राग निर्गुन सिंदुरा
५४. राग गौरी
५५. राग भैरवी
५६. राग परज
५७. राग निर्गुन
५८. राग लाउनी
५९. राग भजन
६०. राग भजन
६१. राग विहाग केदार (नेवारी)
६२. राग भजन (नेवारी)
६३. राग भजन (नेवारी)

३.२.८ श्यामदिल दास :

सन्त प्रेमदिल दासका सातजना चेलाहरूमध्ये श्यामदिल पनि एक हुन्। यिनको जन्मथलो पूर्वी नेपालको पाँचथर हो। यिनका गुरु प्रेमदिल दास र शिष्य ज्ञानदिल दास दुवै ब्राह्मणकुलका भएकाले र यिनले आफ्नो रचनामा आफूलाई 'द्विज' भनेकाले^{३०} यिनी ब्राह्मणकुलका हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ। यिनका दुईवटा रचना प्राप्त भएका छन् जसको शीर्षक राग निर्गुण र रागवाणी राखिएको छ।^{३१} राग निर्गुणमा हरिको भजन गन्यो भने उनै प्रभुको करुणाबाट भवसागर पार गर्न सकिने भाव व्यक्त भएको छ। जसरी हिलोमा भएर पनि कमलको पात हिलोबाट मुक्त छ त्यसरी नै हरिको भजनमा रमने मानिस संसारमा रहेर पनि ऊ त्यसबाट मुक्त रहन्छ भन्ने भाव उक्त भजनमा व्यक्त भएको छ।^{३२} रागवाणीमा हरिको जप, तप र ध्यान गर्ने

^{३०} कहे द्विज श्यामदिल हरि गुण गाऊँ ।

अबक्या भुल्योरे मति जन्म गुमाऊँ ।

— श्यामदिल दास, रागवाणी-२, जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य पृ. २८६

^{३१} जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य पृ. २८५-२८६ ।

^{३२} कमलके पत्तामे लागी नही पानी

हरि करुणसे पार मिलानी ।

— श्यामदिल दास, राग निर्गुण, जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य पृ. २०५ ।

उपदेश दिइएको छ । भगवान्को नाम सङ्कीर्तनबाट नै चैतन्य जागृत हुने सङ्केत उक्त भजनमा गरिएको छ ।^{३३}

३.२.९ अच्युतदिल दास

अच्युतदिल दास प्रेमदिल दासका चेला हुन् । यिनको जन्म र मृत्यु कहिले भयो पत्ता लागेको छैन, यिनी माभकिराँतमा ब्राह्मणकुलमा जन्मेका थिए भन्ने जोसमनीसन्तहरूको विश्वास छ । यिनका 'निर्गुण', 'राग निर्गुण', 'प्रातः कालवाणी' र 'राग निर्गुण' गरी जम्मा चार रचनाहरू उपलब्ध छन् । 'निर्गुण' शीर्षकको रचनामा निर्गुण तत्त्वको महत्त्व प्रकट गरिएको छ । निर्गुण ब्रह्मको स्वप्नबाट संसार भएको हो । यो चौध भुवन सत्त्व, रज र तम गुणको विस्तार हो त्यसैले संसार सुखदुःखमय र स्वप्नवत् छ अतः निर्गुणको उपासना नै मुक्तिको उपाय हो भन्ने भाव प्रकट भएको पाइन्छ । 'राग निर्गुण'मा मेरो तेरो भन्ने माया र मोहका कारण नै जीवले चौरासी लाख योनीमा फस्नुपर्दछ तर वास्तवमा यहाँ मेरो र तेरोको कुनै आधार छैन त्यसैले गोविन्द (श्रीकृष्ण)को नामस्मरणले नै जीव भवसागरबाट पार हुन सक्छ भनिएको छ ।

'प्रातःकाल वाणी'मा पनि उपर्युक्त भावको नै पुष्टि गरिएको छ । 'राग निर्गुण'मा मानवजीवन अमूल्य छ त्यसैले यो अमूल्य जीवनलाई व्यर्थकर्ममा होइन हरिको नाम जपेर परमपद पाउने कार्यमा व्यतीत गर्नुपर्दछ । जन्ममरणका क्रमहरू भगवान्बाटै निर्धारित हुन्छन् त्यसैले त्यस परमेश्वरको शरण पर्नाले नै जन्ममरणरूपी संसारचक्रबाट पार भइन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ।

३.२.१० धर्मदिल दास :

धर्मदिल दास प्रेमदिलदासबाट जोसमनी मतमा दीक्षित भएका ब्राह्मण परिवारका सदस्य थिए । यिनका दुईवटा रचना उपलब्ध छन् जसको शीर्षक रागवाणी-१ र रागवाणी-२ राखिएको छ ।^{३४} रागवाणी-१

^{३३} रामशब्द, दनुभुन हरिगुण गाऊँ ।

श्रवण धुनी धुन शब्द शुनाऊँ

चित्त चुनी चुनि चैतन्य जगाऊँ

-श्यामदिल दास, राग वाणी, जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य पृ. २८९ ।

^{३४} जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य, पृ. २९१-२९२ ।

मा ईश्वर, माया, त्रिगुण (सत्त्व, रज, तम) ॐकार, पञ्चमहाभूत, दश इन्द्रिय आदि तत्त्व र ब्रह्म, विष्णु, महेशको उल्लेख गरिएको छ। रागवाणी-२ मा धन, दौलत, आमाबाबु, बन्धुबान्धव सबै चार दिनका साथी हुन्। यिनैको मायामोहमा अल्मिँदाअल्मिँदै एक दिन कालले टपक्क टिपेर लैजान्छ, त्यतिखेर कोही पनि आफ्नो साथमा हुँदैन। त्यसैले सद्गुरूको आश्रय ग्रहण गरी यो भवसागर पार तर्नुपर्छ अन्यथा पछुताउनुपर्नेछ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ।

३.२.११ सतदिल दास

सतदिल दासको जन्म र निधनको तिथिमिति किटान हुनसकेको छैन तर यिनी माभकिराँतमा ब्राह्मणकुलमा जन्मी प्रेमदिल दासबाट जोसमनीसम्प्रदायमा दीक्षित भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ।^{३५} यिनका जम्मा ११ वटा रचना प्राप्त भएका छन् र ती रचना 'जोसमनी सन्त परम्परा र साहित्य'मा सङ्ग्रहित छन्। यिनका रचनाहरू हुन् (१) श्री राग आरती (२) रागवाणी (३) रागवाणी (४) भजन (५) निर्गुण रागवाणी (६) राग निर्गुण (७) निर्गुण भजन (८) रागवाणी (९) राग निर्गुण (१०) राग निर्गुण (११) निर्गुण भजन।

यिनका रचनाहरूमा आफ्नो सम्प्रदायका विषयमा पुष्टि दिने र प्रचार गर्नेबाहेक नयाँ दर्शन र मार्गको प्रतिपादन भएको छैन र त्यो यिनको उद्देश्य पनि थिएन। कहींकहीं रूपक र अनुप्रास आदि अलङ्कारले उनका रचनालाई सुन्दर बनाएका छन्।

३.२.१२ अगमदिल दास

सन्त अगमदिल दासको जन्म वि.सं. १८५० तिर भोजपुर जिल्लाको छिनामखु गाउँमा राई परिवारमा भएको थियो। यिनका पिताको नाम दत्तवीर राई थियो भने जोसमनीमतमा दीक्षित हुनुपूर्व यिनको नाम मेवाकर्ण थियो। यिनले सन्त वैदिकदिलसँग संस्कृतको अध्ययन गरे भने जोसमनीमतमा विधिवत् दीक्षा लिने कामचाहिँ ज्योतिदिलसित गरे। यिनको मृत्यु वि.सं. १९२५ तिर भएको थियो।

सन्तकविका रूपमा यिनका जम्मा १६ वटा रचनाहरू प्राप्त भएका छन्। ती रचनाहरूलाई जनकलाल शर्माले 'जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य'मा सङ्ग्रह गरेका छन्। उनका रचनाहरू हुन्:-

^{३५} जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य पृ. ७५।

(१) राग निर्गुण (२) राग निर्गुण (३) राग निर्गुण (४) राग निर्गुण (५) राग निर्गुण (६) राग निर्गुण (७) राग निर्गुण (८) सज्जे आरति (९) राग निर्गुण (१०) राग निर्गुण (११) राग निर्गुण (१२) राग निर्गुण (१३) निर्गुण भजन (१४) राग निर्गुण (१५) राग निर्गुण (१६) निर्गुण ।

सन्त अगमदिल दासका रचनामा पनि पहिलेका सन्तकविहरूभन्ने जोसमनीसम्प्रदायका मत र विचारलाई नै निरन्तरता दिइएको छ । यिनका रचना सधुक्कडी नेपालीमै रचिएका भए पनि स्थानीय नेपाली शब्दहरूको प्रयोगले नेपाली भाषालाई विशेष प्रश्रय दिएको देखिन्छ ।

३.२.१३ अखडदिल दास

अखडदिल दासको जन्म वि.सं. १८६८ तिर माझकिराँतमा राई परिवारमा भएको थियो । यिनले अगमदिल दासबाट जोसमनीमतको दीक्षा लिए । यिनले जोसमनीमत ग्रहण गर्नेहरूसँग शब्दी चेलाबाट रु. ५१-, गुरुमुखीबाट रु. २५१- र गुरुपञ्जाबाट रु. ५०१- का दरले रकम असुल गरे । गुरु अगमदिल दासले यो कुरा थाहा पाई उनको तानाबाना खोस्न खोज्दा भविष्यमा यस्तो गर्ने छैन भनी यिनले क्षमायाचना गर्नुपरेको थियो तर जोसमनीमतको प्रचारका लागि यिनले गरेको मिहिनेत र योगदान कम महत्त्वको भने छैन । यिनको मृत्यु वि.सं. १९३५ तिर भयो ।

यिनले रचना गरेका हालसम्म प्राप्त पाँचवटा रचनाहरू 'जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य'मा सङ्ग्रह गरिएको छ ।

'श्री राग आरती'मा हरिभक्तिबाट परमधाम प्राप्त हुने कुरा व्यक्त गरिएको छ । 'राग निर्गुण'मा राम, कृष्ण आदि प्रभुका दश अवतारको कुरा गरिएको छ । पूर्ण ब्रह्म नै अवतारको रूपमा जगत्मा लीला गर्छ भन्ने भावलाई यहाँ व्यक्त गर्न खोजिएको छ । राग निर्गुणान्तर्गतकै दोस्रो अंशमा कोही विषयवासनामा र कोही मायामोहमा लाग्नाले संसारमा फसेका छन् त्यसैले त्यसलाई छोडी हरिनामको खेती गर्नुपर्ने उपदेश दिइएको छ :

खेति करो हरीनाम गगनमै साधु, खेति करो हरीनाम ।

सुद्धि बुद्धि सब घर बुझी असत अहङ्कारको खेल ।

रूप, रस, गन्धमा सब कोही लागे ।

लागे लोभ मोह की झेल ॥^{३६}

^{३६} अखडदिल दास, राग निर्गुण, पूर्ववत्, पृ. ३१७ ।

राग निर्गुणान्तर्गतकै चौथो खण्डांशमा रामको भजन गर्न आग्रह गरिएको छ भने राग निर्गुण शीर्षकको पाँचौं खण्डांशमा चाहिँ पूर्ण ब्रह्मको आराधना गर्दै हरिको भजनमा जोड दिइएको छ ।

३.२.१४ ज्ञानदिल दास

सन्त ज्ञानदिल दासको जन्म वि.सं. १८७८ तिर इलाम जिल्लाको फिक्कल गाउँमा लामिछाने कुलको ब्राह्मण परिवारमा भएको थियो । यिनले जोसमनीमतका प्रसिद्ध सन्त श्यामदिल दाससित जोसमनीमतको दीक्षा लिएका थिए । जोसमनीमतमा दीक्षित भएपछि यिनी जोसमनीमतको प्रचारका लागि ओखलढुङ्गातिर लागे र रुम्जाटारलाई जोसमनीमतको प्रचारकेन्द्र बनाए । त्यस ठाउँमा गुरुङ जातिमा यस मतको व्यापक प्रचार भयो भने ज्ञानदिलले ब्राह्मणवाद र कर्मकाण्डको तीव्र विरोध गरेकाले ब्राह्मणहरू यिनीप्रति क्रुद्ध भएका थिए ।

सन्त ज्ञानदिल दासले जोसमनीसम्प्रदायलाई खागी र त्यागी दुई भागमा बाँडे । दार्जिलिङमा जोसमनीमतको प्रचार गर्ने क्रममा जब इसाई पादरीहरूले त्यसको विरोध गरे र पादरी टर्नवुलले उनलाई दार्जिलिङ छोड्न आदेश दिए तब ज्ञानदिलले टर्नवुलसँग भेट गर्न चाहे । तर टर्नवुलले ज्ञानदिलले आफ्नो शिष्यत्व स्वीकार गरे मात्र भेट दिने खबर पठाए । टर्नवुलको यो कुरो सुनेर ज्ञानदिलले उनलाई शास्त्रार्थका लागि ललकारे । शास्त्रार्थमा जसले हार्छ उसको धर्मग्रन्थ जलाउने सहमति भयो । सहमतिअनुसार शास्त्रार्थ भयो । पादरी टर्नवुलले ज्ञानदिलसँग हारे र बाइबल जलाइयो । ज्ञानदिलले बाइबलको खरानीको गोली बनाई आफू र आफ्ना चेलाहरूको घाँटीमा कण्ठी बाँधे । त्यस दिन अनुपस्थित रही खरानीको कण्ठी धारण गर्ने र उनका उत्तराधिकारी खागी भनिए भने त्यस दिन उपस्थित भएर खरानीको माला लगाउन नपाउने र तिनका उत्तराधिकारी त्यागी भनिए ।^{३७}

जोसमनी सन्तपरम्परामा सन्त ज्ञानदिल दासको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । जोसमनीमतको प्रचारप्रसारमा ज्ञानदिलको योगदान साह्रै प्रशंसनीय छ । विभिन्न प्रचारकेन्द्रहरू खडा गरेर पूर्वी नेपालमा जोसमनीमतलाई व्यापकता दिने काम यिनीबाट भएको थियो । समाज र शासकहरूबाट विभिन्न अवरोध आए पनि यिनी निर्भीकताका साथ जोसमनीमतको प्रचारमा निरन्तर लागि रहे ।

^{३७} जनकलाल शर्मा, जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य, पृ. १०२ ।

सन्तकविका रूपमा सन्त ज्ञानदिल दासको 'उदय लहरी', 'झ्याउरे भजन' र 'टुङ्ना भजन' शुद्ध नेपालीमा लेखिएको रचना हो भने ५७ वटा भजन सधुक्कडी नेपालीमा लेखिएको छ । हिन्दी सन्तकाव्यमा कवीरको जुन स्थान छ त्यही स्थान नेपाली सन्तकाव्यमा ज्ञानदिल दासको रहेको छ^{३८} भन्ने भारतीय विद्वान् मथुरादत्त पाण्डेयको भनाइबाट जोसमनी सन्तकाव्यमा ज्ञानदिल दासको स्थानको अनुमान गर्न सकिन्छ । अब यहाँ ज्ञानदिलदासका उदय लहरी, झ्याउरे भजन र टुङ्ना भजनका विषयमा केही अध्ययन गरिन्छ ।

१. उदय लहरी- उदय लहरी १०१ पद्य भएको रचना हो । यसमा तात्कालिक समाजमा व्याप्त विभिन्न बाह्य आडम्बरमाथि प्रहार गर्दै गुरुमहिमा, ज्ञानमहिमा, भक्तियोग, समाधि इत्यादिको चर्चा गरी जोसमनी मतको महत्त्व, विशेषता र मर्मलाई सम्झाउने कार्य गरिएको छ । वेद र पुराणको मर्म नबुझी नानाथरीका आडम्बर रचेर दुनियाँलाई ठग्ने पण्डितहरूलाई ज्ञानदिलले निन्दा गरेका छन् । ब्राह्मण हुँ भनेर घमण्ड गर्ने तर ब्रह्मलाई नचिनेर पशुहिंसामा लिप्त रहने ब्राह्मणहरू चारै वेद पढे पनि भवसागर पार तर्दैनन् भन्ने यिनको कथन छ ।^{३९} भान्छामा मासुजस्तो अपवित्र र दूषित पदार्थ राखी चोखो धोती फेरेर भोजन गर्ने ब्राह्मणहरूलाई ब्रह्मज्ञान छैन, तिनीहरू केवल बकबास गर्छन् भन्दै यिनी त्यस्ता ब्राह्मणहरूलाई फट्काउँछन्-

भांसामा बाघी छन् धोतिपाटा फेछन्

सुभन बुझ उसै बकबात गर्छन् ।^{४०}

उदय लहरीमा पशुबलिप्रथाको निन्दा गरिएको छ । धनधान्य र सन्तानप्राप्तिका लागि देवीका नाममा भाकल गरी पशुघात गर्नेहरूलाई

^{३८} डा. मथुरादत्त पाण्डेय, हिन्दी और नेपाली भक्तिकाव्य का तुलनात्मक अध्ययन, १३१ पृष्ठ ।

^{३९} हिंसाहारी ब्रह्म जोछन् षोज गरदैनन्

चारवेद परे पनि पार तरदैनन्

छेदन्ने हिंसाहारी राक्षसी कर्म

छेदन्ने भयो भन्या क्या रह्यो धर्म ॥

- ज्ञानदिल दास, उदय लहरी, जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य पृ. ३४४-४५।

^{४०} पूर्ववत्, पृ. ३४५ ।

ज्ञानदिलले यहाँ घोर हेय दृष्टिले हेरेका छन् ।^{११} ज्योतिषीहरूले पनि समाजलाई पथभ्रष्ट बनाएका छन् । उनीहरू बिहान उठी तिथि, बार, नक्षत्र गन्छन् र भूतप्रेत र ग्रहहरूको भय देखाई दुनियाँलाई ठगन्छन् ।^{१२} यसप्रकार ज्योतिषीहरूले समाजलाई सात्त्विक पथतिर अग्रसर गराउँदैनन् भन्ने दोष यिनले लगाएका छन् । उनले आफ्नै जोसमनी मतमा चलेको कुकार्यको समेत उछित्तो काढेका छन् ।^{१३}

सन्तकवि ज्ञानदिल दासले आफ्नो सामाजिक वृत्तिलाई वरण गरी सामाजिक स्थिति र त्यसभित्रका विभिन्न आडम्बर र चरित्रहरूमाथि व्यङ्ग्य गरे तापनि उनको मुख्य उद्देश्य ज्ञान, भक्ति र वैराग्यको प्रतिपादन गर्नु र ब्रह्मप्राप्तिको उपाय बताउनु नै हो । यिनको मतमा ब्रह्मज्ञान नै सच्चा ज्ञान हो । ब्रह्मज्ञानविना मुक्ति सम्भव छैन त्यसैले सूक्ष्म ब्रह्मको चिन्तनमा लाग्न यिनले उपदेश दिएका छन् । रजोगुण र

-
- ४१ धन जन भन्छन् देवीलाई भाकन्छन्
पशुपात भयो भन्या धर्म काँहाँ राख्छन् ।
गरिपमारा पशुघात जो कोही गर्छन्
नर्क तलाउ भासमा सहजगै पर्छन् ॥
— पूर्ववत् पृ. ३२६ ।
- ४२ पण्डितादि जति छन् जोतिष् जोतिष् भन्छन् ।
प्रातै उठी लग्न तिथि बार गन्छन्
जोतिषी भन्छन् जोतिष बडो ज्ञान
प्रातै उठी सुमेरण ग्रहको ध्यान
पंचांग वर्षाफल चिना चिट्ठा लेख्छन् ।
पात्रामा नभमा आँषा काँहाँ देख्छन् ।
ग्रह गोचरको जाप गर भन्छन् ।
सुभ न बुभ अम्ला मात्रै गन्छन् ॥
— पूर्ववत् पृ. ३५३-५४ ।
- ४३ सुद्र साधु जति छन् धेरै धन भन्छन् ।
कन्ठी धारं गर्दा पचास् रूपजां गन्छन्
अमोलका चीजको मोल गर्ने कस्तो
वलाले लेष्छ जस्ताको तस्तो
मोल नगर्नु अमोलको चीज
वेपार गर्नु होइन परम्पदको बीज
कन्ठी धारी धाम बनाई रुपिजां कमाउँछन्
सत्त्वगुण छोडी तमोगुण समाउँछन् ।
— पूर्ववत् पृ. ३५१-५२ ।

तमोगुणलाई मारी सत्वगुणलाई जगाउनाले आनन्दको प्राप्ति हुन्छ।^{४४}
 ज्ञानदिल दासले परमगति प्राप्तिका लागि भक्तिलाई परम साधन मानेका
 छन् त्यसैले अरूको निन्दा नगर्ने उपदेश उनी दिन्छन्। उनको
 विचारमा भक्तिमार्गको अवलम्बनबाट सत्यलोकको प्राप्ति हुन्छ:

भक्तिका छेउ गया आफ्नो गति पाउला
 जेमलोक छाडी सतलोक जाउला
 भक्तिजनको निन्दा कसैले नगर्नु
 सबैले पर्न्याछ जेमलोक तर्नु^{४५}

तर भक्तिको अवलम्बनका लागि कर्मको परित्याग गर्नुपर्दैन भन्ने
 उनको धारणा रहेको छ। बरु ज्ञान र भक्तिको विकासका लागि
 कर्मलाई दृढतापूर्वक गर्नुपर्ने उपदेश उनी दिन्छन्—

भक्तिजन भन्याका नित्तै कर्म गर्न्या
 जेमलोक छाडी सतलोक सन्या^{४६}

यसप्रकार ज्ञानदिल दासले उदय लहरीमा तात्कालिक सामाजिक
 स्थितिका प्रति चिन्ता र घोर आपत्ति प्रकट गरेका छन् साथै ज्ञानमार्ग र
 भक्तिमार्गका कुराहरूमाथि पनि प्रकाश पारेका छन्।

२. झ्याउरे भजन: भ्याउरे भजनमा ६/६ पङ्क्तिका
 अन्त्यानुप्रासयुक्त जम्मा ८ वटा श्लोक छन्। यस भ्याउरे भजनमा
 रुम्जाटारको जीवनपद्धति, वातावरण र प्रकृतिको सामान्य परिचयका
 साथै जोसमनी सम्प्रदायको निर्गुणवादको प्रचार छ। यसमा आफ्नो
 सम्पत्तिको नाउँमा भएभरका सबै बाखा पैदोमा परेर बगेपछि जोगिनी
 बनेकी एउटी महिलालाई सम्बोधन गरिएको छ। कविताको मुख्य भाव
 यस्तो छ : 'गङ्गाको शिरमा अवस्थित रानी भीरमा गोगनेको फूल
 फुल्यो, नौबीस (१०८) भेडा पैदोमा परे त्यसैले तिमी जोगिनी भयौ।
 यसरी भौतिक सम्पत्ति नष्ट भए पनि तिमीले गुरुका कृपाले खरानी
 घसेर जोगिनी बन्न पाएकी छौ, अब तिमीले कहिल्यै नष्ट नहुने

^{४४} तम रज मारी सतगुन् जगाउ
 सहज आनन्दमा सुरथ लगाउ
 - पूर्ववत् पृ. ३२८।

^{४५} पूर्ववत्, पृ. ३५७।

^{४६} पूर्ववत्, पृ. ३५६।

आध्यात्मिक सम्पत्ति पायौ । आँखा र कानद्वारा आफ्ना ईश्वरमा ध्यान लगाएकी छौ अब तिमी धन्य भयौ । यस रुम्जाटारमा हामी वैरागीहरू जम्मा भएका छौं, हामी तिमीलाई आफ्नो हृदय चिरेर ब्रह्मज्ञान बताइदिउँला ।'

प्रस्तुत भजनमा प्रतीकात्मक तवरले योगमार्गको रहस्यलाई बताइएको छ । यस प्रसङ्गमा तलको पद्यलाई हेरौं ।

उकाली ज्यानको चप्लेटी दुंगो

फकिरको विसाउनी ।

त्रिवेणीमाथि फकिरको ताँती

षुल्यो है निसानी ।

हिराको दर्बार सुन गरिपर्वर

षुल्यो है निसानी ॥^{४७}

योगप्रक्रियामा मूलाधारस्थित प्राणवायुलाई इडा र पिङ्गला नाडीका माध्यमबाट क्रमिक रूपमा माथितिर लगी सहस्रारस्थित सुषुम्णाधाममा एकाकार गरिन्छ । सोही प्रक्रियालाई यहाँ उकाली ज्यानले प्रतीकात्मक रूपमा बोध गराएको छ भने चप्लेटी दुङ्गो भूमध्यस्थित आज्ञाचक्र हो जहाँ भरियारूपी योगीले आफ्नो ध्येय वस्तुलाई विसाएको हुन्छ । इडा, पिङ्गला र सुषुम्णा नाडीको सङ्गमको अर्थमा त्रिवेणी शब्द यहाँ आएको छ ।

यसप्रकार सन्त ज्ञानदिल दासले योगको कठिन विषयलाई रुम्जाटारको स्थानीय चित्रणद्वारा बडो बोधगम्य बनाएका छन् ।

३. टुङ्ना भजन : टुङ्ना भजनमा ६/६ पंक्तिका अन्त्यानुप्रासयुक्त ३ वटा पद्य छन् । यसमा पनि योगको रहस्यमय प्रक्रियालाई स्पष्ट पारिएको छ । तलको पद्यलाई हेरौं—

मान्यो च्याड्वा मान्यो,

षरानीमा पाय्यो,

त्रिशुल गङ्गा ताप्यो

चन्द्रसूर्जे नाप्यो,

कमल् फुल्मा साप्यो

ब्रह्मज्ञानमा पाय्यो,

रामजी ! अति ठिक्क पाय्यो नी !!!

हे च्याङ्वा ! यस समाधिको सुखले हामीलाई माय्यो, हामीलाई खरानीमा पाय्यो अर्थात् हाम्रा सबै भौतिक विषयवासनाहरू नष्ट भएर हामी योगी बन्यौं। इडा, पिङ्गला र सुषुम्णारूपी त्रिशल गङ्गा ताप्यो अर्थात् हामीले नाडीभेदन गर्‍यौं, चन्द्रनाडी (इडा) र सूर्यनाडी (पिङ्गला)लाई नारेर सहस्रदल कमलमा पुर्‍यायौं जसका कारण ब्रह्मज्ञान पायौं।

यसप्रकार अतिरहस्यमय योगप्रक्रियालाई, यहाँ गाउँले बोलीको आत्मीयता र लालित्यमय भाषामा स्पष्ट पारिएको छ।

यी तीनवटा रचनाका अतिरिक्त सन्त ज्ञानदिल दासका सधुक्कडी नेपालीमा लेखिएका ६० वटा भजन उपलब्ध छन्। ती पनि अध्ययनको विषय हुनु आवश्यक देखिन्छ।

३.३ जोसमनी सन्तकाव्यको दार्शनिक विचारधारा

जोसमनी सन्तकाव्यको दार्शनिक विचारधारा कुनै शास्त्रविशेषमा आधारित नभएर सन्तहरूको आफ्नो अनुभूतिमा आधारित छ। उनीहरू शास्त्रको अपेक्षा स्वानुभूतिमा विशेष जोड दिन्छन्। उनीहरू विश्वको सीमित र क्षणिक भौतिक उपलब्धिप्रति पूर्णरूपले उदासीन र अनन्त रहस्यमय सत्ताको खोजीप्रति विशेष जागरुक देखिन्छन्। यद्यपि जोसमनी सन्तकाव्यको दार्शनिक विचारधारा उपनिषद् र नाथपन्थको चिन्तनशीलताको समन्वित रूप देखिन्छ तर जोसमनीमतमा यी दार्शनिक तत्त्वहरू सम्बद्ध शास्त्रहरूबाट सोभै ग्रहण नगरी सत्सङ्ग र गुरुउपदेशको माध्यमबाट अनुभूतिको धरातलमा आएपछि मात्रै ग्रहण गरिएको छ।

सत्यको अन्वेषणका लागि जोसमनी सन्तहरूले वेद, पुराण आदि धर्मशास्त्रलाई नै प्रामाणिक आधार मानेर सर्वथा यी शास्त्रहरूको आश्रय ग्रहण गर्नुपर्ने कुरा गरेका छैनन्। सत्यको प्राप्तिका लागि निरन्तर चिन्तन र साधना गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। परमतत्त्व, जीव, माया, जगत् यी तत्त्वहरूको निरूपण जोसमनी मतमा कुनै शास्त्रीय ज्ञानमा आस्था राखेर गरिएको नभई आफ्नो अनुभूतिजन्य ज्ञानलाई नै प्रामाणिक मानेर गरिएको छ।

३.४ जोसमनी सन्तकाव्यमा परमतत्त्व र त्यसको स्वरूप

जोसमनी सन्तहरूले परमतत्त्वलाई विभिन्न नाम दिएका छन्। राम, विष्णु, निरञ्जन, ओंकार, निर्गुण, अलख, अकालमूर्ति, जोस्मणि आदि भनिएको छ। त्यो निर्गुण परब्रह्म नै संसारको एक मात्र नियन्ता

हो । त्यो परब्रह्म सर्वव्यापी छ, ऊ सबैमा छ र उसमा सबैथोक छ । जसरी बीजमा वृक्ष र त्यही वृक्षमा बीज रहेको छ त्यसरी नै परमतत्त्व अथवा परब्रह्ममा नै यो सम्पूर्ण जगत् रहेको छ र ऊ नै सम्पूर्ण जगत्मा व्याप्त छ । सन्त अभयानन्द भन्छन्—

जाहाँ देखो ताहाँ साहेब मेरा धुली गई भ्रम भारा ।

जलमे थलमे गगन पवनमे जैसे फलमे विजा ॥

बीज अन्तर तर रहै तर अन्तर वहि बीजा ॥^{४८}

अभयानन्दले परब्रह्मलाई सम्पूर्ण जीव र जगत्को साक्षी मानेका छन् । घटपट सबैतिर व्याप्त भएर त्यो अविनाशी, परब्रह्म-परमेश्वर रहेको छ ।^{४९} परब्रह्म-परमेश्वर चन्द्र, सूर्य, तारा सबैको कारणस्वरूप छ तापनि ऊ त्यसभन्दा पर छ । त्यहाँ ब्रह्मा, विष्णु, महेश तथा मायाको पनि निवास छैन अर्थात् ऊ ती सबैको नियन्ताको रूपमा त्यस भन्दा पर रहेको छ । त्यहाँ दिन र रात पनि छैन तर ऊ स्वयम् ज्योतिस्वरूप भएकाले स्वयम् प्रकाशमान छ । मोह, ममता र सुखदुःखनिरपेक्ष रूपमा ऊ रहेको छ । सन्त अभयानन्द यही भाव प्रकट गर्छन्—

मोह ममता जहाँ नहिहै, नहि सुख दुःख भासा हो

ब्रह्मा विष्णु महेश नहि जाहाँ, नहि मनका आसा हो

दिनरात व्यवहार नहि जाहाँ, नहि गुणकी पासा हो

निर्मल निर्गुण जोति रूपहै, वहाँ होत उजियारा हो ।^{५०}

जोसमनी सन्तहरूले निर्गुण ब्रह्मको उपासना गरेका छन् । राम, विष्णु, कृष्ण आदि नाम दिए पनि सन्तहरूद्वारा विवेचित राम, कृष्ण अवतारसित सम्बद्ध रामकृष्ण नभएर निर्गुण, निराकार परब्रह्म नै हो । त्यो ब्रह्म, त्यो परमतत्त्व सगुण भएर पनि गुणातीत छ र गुणातीत भएर पनि सगुण छ । परमतत्त्व न सूक्ष्म छ न स्थूल नै छ । त्यो

^{४८} अभयानन्द, राग जाजयंती धीमाताल 'जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य' २५८ पृष्ठ ।

^{४९} सब तीर्थमें घटहिमे देखा
साहेब बैठ हीर उपर काशा
देखो अवीनाशि घर घर वासी
सबका भीतर होरहा साछी ॥
अभयानन्द, राग निर्गुण, पूर्ववत्, पृ. २६५ । ।

^{५०} पूर्ववत्, २७२ पृष्ठ ।

परात्पर परब्रह्म सर्वत्र विद्यमान छ । त्यसैले परमतत्त्वलाई नेति नेतिबाट अभिव्यक्त गर्न सकिन्छ :

न तहाँ के हो अग्नि न वायु, न तहाँ मेघ न तारा
न तहाँ के हो चन्द्र, सूर्य, आफैँ रहत उज्ज्याल्यो ॥
तहाँ के हो दाता न भुक्ता न तहाँ माया घनेरा
न तहाँ के हो आये न जाये न तहाँ घोर अघोर ॥^{४१}

जोसमनी सन्तहरूले परमतत्त्वलाई अकथनीय मानेका छन् । अनादि, अनन्त, परमस्वतन्त्र र सबैको नियन्ता परब्रह्म शब्दको अधीन भएर वर्णनीय हुन सक्दैन । परब्रह्म, आफैँ कलम, कागत र मसी पनि हो, ऊ क्षराक्षर र अक्षरातीत छ । त्यसैले सन्त शशिधर दास आफूलाई ब्रह्मको वर्णनमा असमर्थ भएको महसुस गर्छन्—

आफे कागत मोसि कलम आफे गहून्
आफे क्षराक्षर अक्षरातित् को बतावै अन्त ॥^{४२}

त्यस्तै :

अधीन शब्द कही जाउँ ।
मै गरिब काहाँलै बताउँ ॥
केते केते तेरे भगत अन्ते न पाई ।
दासशशिधर काँहाँलै गाई ॥^{४३}

परमतत्त्व नामरूपहीन छ अर्थात् असीम ईश्वर नाम र रूपको सीमामा आवद्ध हुन सक्तैन । जब धरतीका बारेमा त सम्पूर्ण कुरा जान्न सकिँदैन भने अनन्त ब्रह्माण्डका कर्ता, सम्पूर्ण जगत्का स्वामीको बारेमा कसरी जान्न सकिन्छ ? सम्पूर्ण जगत्मा व्याप्त परमसत्तालाई कहाँकहाँ खोज्ने र कहाँ पाउने ?

तिनके नाउ कहिया न जाई
जेता रूप जावै तेता रूप आई ॥

× × ×

यहि धरतीके अन्त न पाये गहिरा गंभीरा ठाउँ
उंधो उंभो वहि वही फिरै कहाँ पावै साहेबके नाउँ ॥^{४४}

^{४१} सतदिल दास, रागवाणी, पूर्ववत्, २९८ पृष्ठ ।

^{४२} शशिधर दास, सच्चिदानन्द लहरी, पूर्ववत्, १८० पृष्ठ ।

^{४३} पूर्ववत्, १५३-५४ पृष्ठ ।

परमतत्त्व निर्गुण, निराकार भएकाले उसको स्वरूप र गुणका बारेमा केही पनि भन्न सकिँदैन भन्ने भाव सन्त अच्युतदिल दास व्यक्त गर्दछन्—

निर्गुणको गुण कैसे बताउँ मै रूप न रेखा ।^{५४}

सन्तकवि ज्ञानदिल दास परमतत्त्व अलख अपार छ भन्ने कुरा व्यक्त गर्दछन् । त्यो परमतत्त्व कोटि सूर्यसमान तेजोमय छ जसले त्यस परमतत्त्वलाई चिन्दछ, उसले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्दछ र त्यो स्वरूपप्रथन नै मुक्ति हो भन्ने भाव ज्ञानदिल दासले व्यक्त गरेका छन्—

येक तत्त्व अलख अपारा सत्तो येक तत्त्व अलख अपारा
पन्चतत्त्व सब कोहि बतावै येक तत्त्वकि षवरि नपाई
जब येक तत्त्व कि षवरि हुवा उतो निज घर जाई ॥

× × ×

तत्त्वके सार अगम अपार चौध लोक से न्यारा
कोटि सूर्यकि ज्योति उज्यारा पिवतो अमृत सारा ॥^{५५}

भक्तिको चरम अवस्थामा जोसमनी सन्तहरूले परमतत्त्वलाई अलख, निरञ्जन, निराकार, अकालमूर्ति, जोस्मणि, राम, विष्णु, परमज्योति, अनादि, अनन्त आदि अनेक नाम दिए तापनि वस्तुतः सन्तहरूले परमतत्त्वलाई उन्मुक्त, सर्वस्वतन्त्र, सर्वशक्तिसम्पन्न, सर्वव्यापक रूपमा ग्रहण गरेका छन् । त्यो परमतत्त्व कुनै धर्म अथवा सम्प्रदायको वृत्तमा सीमित छैन, असीम र अपरिमित छ । जोसमनी सन्तकविहरूले स्वानुभूतिवश परमतत्त्वलाई विभिन्न नाम दिए तापनि सन्तहरूले परमतत्त्वलाई इन्द्रियअगोचर, सर्वव्यापक, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र, सर्वशक्तिसम्पन्न, सर्वनियन्ता आदि रूपमा हेर्ने दृष्टिकोणमा भने समानता देखिन्छ ।

३.५ जोसमनी सन्तकाव्यमा जगत्सम्बन्धी धारणा

जोसमनी सन्तकविहरूले जगत्लाई स्वप्नवत् मानेका छन् । उनीहरूको दृष्टिमा जगत् मिथ्या हो । जगत् एक प्रकारको महाजाल

^{५४} पूर्ववत्, १५६ पृष्ठ

^{५५} अच्युतदिल दास, निर्गुण, पूर्ववत्, २८७ पृष्ठ ।

^{५६} ज्ञानदिल दास, भजन सङ्ग्रह, पूर्ववत्, ३८९-९० पृष्ठ ।

हो^{१०} जो वास्तविक नभएर प्रतीति मात्र हो । सम्पूर्ण जगत् मायाले ढाकिएको छ । अतः मायाकै कारण मिथ्या जगत् सत्य प्रतीत भइरहेको छ ।^{१८} त्यसैले यो क्षणिक, अनित्य र मिथ्यारूपी संसारलाई धर्मशाला र आफूलाई यात्री सम्भरेर व्यवहार गर्नुपर्छ । यस धर्मशालारूपी जगत्का रूपरङ्ग, शृङ्गार, साजसज्जा, मायामोहमा जीव भुल्यो भने उसले आफूलाई बिस्रियो, परमतत्त्व (साहेब)लाई बिस्रियो ।^{१९} धनवैभव आदि मायाका रूप हुन् जसको मोहपाशमा बाँधिएर हामीहरू हीरारूपी जीवनलाई विनष्ट गरिरहेका छौं । मातापिता, बन्धुबान्धव, कुलकुटुम्ब यी सबै माया हुन् ।^{२०} सन्त ज्ञानदिल दासले यिनीहरूलाई पापको घेरा मानेका छन् ।^{२१} अनित्य एवम् क्षणभङ्गुर संसारलाई नित्य सम्भरेर यसैमा रमाउनाले नै जीवले संसारचक्रमा फस्नुपरेको हो । अतः दुर्लभ मनुष्यजन्मलाई व्यर्थमा गुमाउनु हुँदैन, अविलम्ब मुक्तिप्राप्तिका लागि उपाय गर्नुपर्छ भन्ने उनको विचार छ ।^{२२}

एकातिर जगत्का बारेमा यस्तो किसिमको धारणा पाइन्छ भने अर्कातिर जोसमनी सन्तकविहरूले जगत्लाई ब्रह्मदेखि अभिन्न मानेका छन् । सन्त शशिधर दास जगत्लाई ब्रह्मको विस्तार मान्दछन् । उनको

५७ विना पेडका बहुफल रस सदा फिरै भरावै काल ।

तेहि विच रची रचना या जुगति अनेक महाजाल ।

— शशिधर दास, सच्चिदानन्द लहरी, पूर्ववत्, १५५ पृष्ठ ।

५८ मायासै सब जगत् षडाहै सुन हो चित्त लगाई ।

भुठी जगकौसाच कराया साचा ब्रह्म छपाया

भुठीसे सब जगत पत्याई साचा स्वप्न नपाई ॥

— अभयानन्द, राग भजन, पूर्ववत्, २५७ पृष्ठ ।

५९ यहि धरमसाला भले सुंगार लाए रूपरङ्ग देषनेके बेस् ।

जिन आये रङ्ग लाये रङ्गदेषि भूलीए भूलीगए साहेबको देस् ।

— शशिधर दास, सच्चिदानन्द लहरी, पूर्ववत्, १५७ पृष्ठ ।

६० माया माता माया पिता माया है संसार ॥

येते नीश्चय जब परी स्वहि पुण्यकी सार ।

— अभयानन्द, राग भजन, पूर्ववत्, २५७ पृष्ठ ।

६१ इष्ट मित्र दाजु भाई कुल्कुटुम्ब जती

ई सब देष साउनको राती

पुत्र परिवार इष्ट नाहीं मेरा

ई सब देष पापको घेरा ॥

— ज्ञानदिलदास, उदय लहरी, पूर्ववत्, ३३९-४० पृष्ठ ।

६२ ज्ञानदिल दास, उदयलहरी, पूर्ववत्, ३३९ र ३४२ पृष्ठ ।

विचारमा ब्रह्म स्वयम्ले नै आफूलाई जगत्का रूपमा फैलाएको छ ।^{६३} जसरी बीजमा वृक्ष र वृक्षमा बीज रहेको हुन्छ त्यसरी नै ब्रह्मबाट नै जगत्को उत्पत्ति हुन्छ अनि त्यही जगत्मा ब्रह्म व्यापक रूपमा रहेको हुन्छ ।^{६४} अन्त्यमा ब्रह्ममा नै यो सम्पूर्ण जगत् लीन पनि हुन्छ । ब्रह्मदेखि भिन्न जगत्को स्थितिको आभास मायाजन्य भ्रम हो अर्थात् मायाजन्य अज्ञानका कारण नै जीव र जगत्लाई ब्रह्मदेखि भिन्न देखिएको हो । मायाजन्य अज्ञानका कारण नै करोडौं विभेद अथवा भिन्नभिन्न अवस्थाको सिर्जना भएको हो । त्यसैले हाम्रा इन्द्रियहरूका लागि व्यवहारकालमा जगत् सत्य प्रतीत भए पनि वस्तुतः जगत् सत्य छैन । जब सम्पूर्ण अज्ञानरूपी भ्रमजाल टुट्छ तब ब्रह्मको मात्र दर्शन हुन्छ अर्थात् करोडौं विभेद र ब्रह्मदेखि भिन्न जगत्को स्थितिको आभास पनि रहन्न, त्यहाँ केवल परमतत्त्व शेष रहन्छ र परमानन्दको प्राप्ति हुन्छ ।^{६५}

३.६ जोसमनी सन्तकाव्यमा भक्तिसाधनाको स्वरूप

निर्गुण उपासना समाजहितका दृष्टिले अधिक विवादरहित र उपादेय भएकाले जोसमनी सन्तहरू ईश्वरको निर्गुण उपासनातिर बढी झुकेका छन् तर जोसमनीसम्प्रदायमा सगुण तत्त्वको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । त्यहाँ सगुण आस्थापरक कुराहरू पनि आएका छन् । त्यहाँ निराकार, निर्गुण परब्रह्म भक्तको प्रेमवशीभूत भएर सगुण अवतार धारण गरेको कुराको उल्लेख पाइन्छ—

निराकार निर्लेपको भेद नजाने कोहि ।

जो करता सब जगत के मषान प्रभुस्वही ॥

जन्म मरण सैं रहित हैं नारायण करतार ॥

हरि भक्तनको हेतु सैं ले तूँ भुमी अवतार ॥^{६६}

^{६३} नामै आदि सत असत विचारै आफै आदि अनन्त लीला गाई ॥

आफू अज्योनि आफै आदि सकल विस्तार फैलाये यहि से आदेस् ॥

— सन्त शशिधर दास, सच्चिदानन्द लहरी— ४/९-११ पूर्ववत्, १५६ पृष्ठ ।

^{६४} बीज अन्तर तरु रहाहै तरु अन्तर वहि बीजा ॥

— अभयानन्द, राग-जाजयंती धीमाताल, पूर्ववत्, २५८ पृष्ठ ।

^{६५} एक भ्रमसो कोटी देखावै भ्रम छुटे यक पावेगा ।

एक पायापर कोटी भुलेगा परमानन्द कू पावेगा ॥

— अभयानन्द, पूर्ववत्, पृ. २५८ ।

^{६६} शशिधर दास, राग वाणी, पूर्ववत्, २३६ पृष्ठ ।

जोसमनी सन्तकाव्यमा भक्तिको महत्तालाई यत्रतत्र स्पष्ट गरेको पाइन्छ । ईश्वर करुणासागर भएकाले उनै ईश्वरको शरणमा जानाले संसारसागरबाट पार गर्न सकिन्छ । प्रभुको अनन्य भक्तिबाट प्रभुको हृदयमा जब भक्तका प्रति करुणा उत्पन्न हुन्छ तब उनै ईश्वर आफ्नो प्रिय भक्तलाई संसारबाट पार लगाउँछन् :

कमलके पत्तामे लागी नही पानी ।

हरि करुणासे पार मिलानी ॥^{६७}

जो ईश्वरको अनन्य भक्ति गर्दछन् त्यस्ता भक्तजनहरू वास्तवमै पूज्य हुन्छन् किनभने तिनीहरू ईश्वरका प्रिय हुन्छन् अतः जसले ईश्वरको प्रियभक्तलाई घृणा गर्दछ त्यो नरकका लागि मात्र योग्य हुन सक्तछ :

नरमा भक्तजनलाई जो हेला गर्छ ।

वषती मिल्दैन नर्क तलाउ पर्छ ॥^{६८}

ज्ञानदिल दासले परमगति प्राप्तिका लागि भक्तिलाई परमसाधन मानेका छन् । त्यसैले भक्तको निन्दा नगर्ने उपदेश उनी दिन्छन् । उनको विचारमा भक्तिमार्गको अवलम्बनबाट सत्यलोकको प्राप्ति हुन्छ :

भक्तिका छेउ गया आफ्नु गति पाउला ।

जेमलोक छाडी सतलोक जाउला ॥

भक्तिजनको निन्दा कसैले नगर्नु ।

सबैले पर्न्याछ जेमलोक तर्नु ॥^{६९}

जोसमनी सन्तकविहरूले सहज साधनाको रूपमा नामस्मरण अर्थात् नामभक्तिलाई विशेष महत्त्व दिएको देखिन्छ । ईश्वरको नामस्मरण अर्थात् नामभक्तिको माध्यमबाट साधक परमतत्त्वको प्राप्तिमा सुगमतापूर्वक समर्थ हुन्छ । जसको हृदयमा रामको नाम छैन उसले चौरासी लाख योनिको भोग गर्नुपर्छ :

रामनाम हृदय नहि आयो लष चौरासी भोगकरो ॥^{७०}

^{६७} श्यामदिल दास, राग निर्गुण, पूर्ववत्, २८५ पृष्ठ ।

^{६८} ज्ञानदिल दास, उदय लहरी, पूर्ववत्, ३२७ पृष्ठ ।

^{६९} पूर्ववत्, पृष्ठ ३५७ ।

^{७०} अभयानन्द, राग भजन, पूर्ववत्, पृष्ठ २८१ ।

राम अथवा हरिको नाम जप गर्नाले मायारूपी नदीबाट पार तर्न सकिन्छ र मायाको जञ्जीरलाई तोडी संसारबन्धनबाट मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने भाव अगमदिल दासले व्यक्त गरेका छन्—

राम हरि भजी उतारे नदिया पारके घर मोहन माया ।
मोहको जञ्जीर तोडी तहाँ माया भुल सौ भुले आज ॥^{७१}

सन्त शशिधरका दृष्टिमा गुरुको कथनअनुसार सत्यको अवलम्बन गरी ईश्वरको नाम जप गर्नाले रोम-रोममा ईश्वर व्याप्त भई अपार आनन्दको सृष्टि हुन्छ ।

सत्यवचन अधीन गुरुके नाम गाई ।
मन गदगद तन पुलकावली रामनाम समाई ॥^{७२}

तर सन्तहरूको नामजप मुखोच्चारणपूर्वक नभई श्वासको अन्तर्बहिप्रक्रियासँग सम्बद्ध छ । श्वसनप्रक्रियामै जपक्रिया सम्पन्न हुनुपर्दछ । त्यही नामजपको सङ्केत गर्दै प्रेमदिल भन्छन्—

मनराम हरी हरी क्युँ नहि बोल्ता है ।
हरीनाम स्वहै सब घट भीतर मोह सब जग डुलाता है ॥^{७३}

जोसमनी सन्तहरूको भक्तिमा हृदयको योग अपेक्षाकृत एकदम कम देख्न पाइन्छ । उनीहरू भक्तिका उपदेशक मात्र बनेका छन् । अर्थात् भक्तिको महत्त्व देखाएर मानिसलाई भक्तिमा प्रवृत्त गराउने ध्येय उनीहरूको देखिन्छ । त्यसैले जोसमनी सन्तहरूका वाणीमा एकदुईवटा उदाहरणहरूलाई छोडेर भक्तिका विविध भावहरू पाउनु अत्यन्त कठिन छ । यस सन्दर्भमा सन्त शशिधर दासको निम्न वाणीलाई हेरौं—

तुमहि साहेब सतगुरु दिनदयाला ।
तुमहि साहेब सतगुरु परमानन्द कृपाला ॥
तुमहि साहेब सतगुरु मेरै मातापिता हामु तुमरे बालकु ।
तुमहि पढाउ चिन्हाउ निरमल होइ दिनदिन भलकुँ ॥
येकु विनती मेरो स्वामी कर जोरी ठाडरहु तुम्हरे आगु ।
गहिरा गभीरा अपार सागर के विधि पार लागुँ ॥

^{७१} अगमदिल दास, राग निर्गुण, पूर्ववत्, पृष्ठ ३०१ ।

^{७२} शशिधर दास, सच्चिदानन्द लहरी, पूर्ववत्, पृष्ठ १५२ ।

^{७३} प्रेमदिल राग वाणी, पूर्ववत्, पृष्ठ २४८ ।

जे विधि माता पिता आफ्नु बाला सधाई ।

तब वाला समरथ होबै वहि चाल चलाई ॥^{७४}

उपर्युक्त वाणीमा दास्यभावका साथै वात्सल्यभाव पनि प्रकट भएको छ । भक्तले आफ्नो अहं र अस्तित्वलाई विनम्र भावले ईश्वरको चरणमा समर्पित गर्नु नै दास्यभावको लक्षण हो । ईश्वरलाई कृपासागर, सबैको शरणदाता भनेर आफूलाई उनैमा समर्पित गर्नु र ईश्वरको सामुबाट कहिल्यै अलग हुन नचाहनु दास्यभावको लक्षण हो भने वात्सल्यभावमा चाहिँ भक्त भगवान्लाई मातापिताको रूपमा देख्छ र ईश्वरबाट त्यही ममत्वको अपेक्षा गर्छ जुन उसले आफ्ना मातापिताबाट गरेको हुन्छ ।

दास्यभावमा जुन दैन्य र विनम्रताको बाहुल्य रहन्छ सख्यभावमा त्यो पाइँदैन । दास्यभावमा स्वामीको इच्छाभन्दा पृथक् भक्तको कुनै इच्छा हुँदैन परन्तु सख्यभावमा भक्त ईश्वरसँग आग्रह गर्ने साहस पनि गर्न सक्छ । त्यहाँ ईश्वरलाई मित्रका रूपमा हेर्न सकिन्छ । साधक आफ्नो हृदयको गोपनीय भावलाई पनि आफ्ना सखा प्रभुसमक्ष व्यक्त गर्न किञ्चित् सङ्कोच गर्दैन । सन्त शशिधर प्रभुलाई आफ्नो प्रियतमको प्रतीक मानेर प्रभुकहाँ जाने व्याकुलता दर्शाउँदै भन्छन्—

संदेश आए एकु वतिया जमुना पारी कबको जाइ हो सखिया ।

यो भवसागर जमुना गहिरी व्यावनहार रघुवीर ।

वही जो छिन मै लेखा जो भाग्ये । व्याकुल भए हो

चलि जाई पवन धीरे धीरे हो सखिया ॥^{७५}

३.७ जोसमनी सन्तकाव्यमा प्रयुक्त भाषा एवम् काव्यशिल्प

३.७.१ भाषा

जोसमनी सन्तकाव्यमा विभिन्न भाषाको सम्मिश्रण पाइन्छ । खासगरी जोसमनी सन्तकविहरूले नेपाली भाषामा हिन्दी, ब्रज र मैथिली भाषाको सम्मिश्रण गरी आफ्ना रचनालाई प्रभावकारी बनाएका छन् । भाषिक एकरूपताको निर्वाह सन्तकविहरूका रचनामा हुन सकेको छैन । त्यसैले यिनीहरूको भाषिक मिश्रणलाई जनकलाल शर्माले

^{७४} शशिधर दास, सच्चिदानन्द लहरी, पूर्ववत्, पृष्ठ १५२ ।

^{७५} शशिधरदास, रागभजन, पूर्ववत्, २२२ पृष्ठ ।

सधुक्कडी नेपाली नाम दिएका छन्।^{७६} जोसमनी सन्तकविहरूका रचनामा यस्तो सधुक्कडी भाषाको प्रयोग हुनुमा जनकलाल शर्माको विचार यस्तो छ—

पठनपाठनको क्षेत्रमा ब्राह्मणहरू संस्कृतलाई महत्त्व दिन्थे भने साधारण जनता आफ्नो दक्षिणको छिमेकी मुलुकबाट आयात गरिएको भाषामा लेखिएको धार्मिक साहित्यलाई नै बढी महत्त्व दिन्थे। त्यस समय चौरासी सिद्धपरम्पराका अपभ्रंश भाषाका साहित्य नै यस क्षेत्रमा बढी प्रचलित थिए। त्यसबाहेक तुलसीकृत रामायण, सुरसागर र अन्य केही वैष्णव साहित्यको पनि प्रचलन थियो जुन साहित्य दक्षिणको छिमेकी मुलुकका जनताले बोल्ने गरेको लोकभाषामा हुन्थ्यो। यस्तो वातावरणमा जोसमनीले नेपाली जनतालाई आफ्नो धार्मिक प्रचारका निम्ति छिमेकी मुलुकका सन्तकविहरूले प्रयोग गरेकै जस्तो भाषा प्रयोग गरी जुन साहित्य प्रस्तुत गरेका छन् त्यसैलाई हामीले सधुक्कडी नेपाली भनिएको हो। यिनका शब्द वा विभक्ति बाहिरबाट आयात गरिएको जस्तो देखिए तापनि यिनलाई शतप्रतिशत बाहिरिया भनेर त्याग्न (हामीले) सक्दैनौं।^{७७}

सन्त शशिधरभन्दा पछि नेपाली भाषाको प्रशस्त विकास भइसकेको बेलामा पनि जोसमनी सन्तकविहरूका पद्यरचना शुद्ध नेपालीमा हुन सकेका छैनन्। सन्त शशिधरको गद्यरचना हेर्दा उनको समयसम्म नेपाली भाषाको प्रशस्त विकास भइसकेको र शशिधर नेपाली भाषाका राम्रा ज्ञाता देखिन्छन्। तर उनका पद्यरचना सधुक्कडी नेपालीमा भएकाले मतप्रचारका लागि भजनका रूपमा पनि गाउन मिल्ने हुनाले सधुक्कडी नेपाली नै बढी लोकग्राह्य थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। प्राथमिककालका सम्पूर्ण जोसमनी सन्तकविहरूमा ज्ञानदिलको 'उदय लहरी', 'भ्याउरे भजन' र 'टुड्ना भजन' बाहेक अन्य सन्तकविहरूका रचना सधुक्कडी नेपालीमा छन्। ज्ञानदिल दासले पनि ५७ वटा भजन सधुक्कडी नेपालीमा रचना गरेका छन्।

३.७.२ काव्यशिल्प

जोसमनी सन्तकविहरू मूलतः साधक भएकाले आफ्नो स्वानुभूतिको अभिव्यक्तिका लागि मात्रै उनीहरूले आफ्ना रचनाहरू प्रस्तुत गरेका हुन्। सुसमृद्ध भाषामा साहित्यिक विलक्षणताको प्रयोग

^{७६} जनकलाल शर्मा, नेपाली साहित्यमा जोसमनी सन्तहरूको विशेष अवदान,

— प्रज्ञा ९।१ पूर्णाङ्क, पृ. ३१।

^{७७} पूर्ववत्, ५७ पृष्ठ।

गरेर काव्यरचना गर्नु न सन्तहरूको उद्देश्य थियो न त्यसो गर्न नै उनीहरू जान्दथे । त्यसैले सम्प्रदायको प्रचारका निमित्त र आफ्नो सिद्धान्तको प्रतिपादनका निमित्त गरिएका रचनामा हामीले साहित्यिक मोल लगाउन खोज्नु अन्याय हुनेछ । ब्रह्मको गुणगान अथवा गूढ एवम् गम्भीर रहस्यको अभिव्यक्ति गर्नु सहज विषय होइन । इन्द्रियअगोचर, इन्द्रियअगम्य ब्रह्मको व्याख्याका लागि प्रतीकात्मक भाषाको शरण लिनुपर्ने हुन्छ जसमा विरोधाभासको प्राचुर्यका कारण दुर्बोधता आउँछ । जुन चीज ध्यानमा पनि दुर्लभ छ त्यो चीज शब्दद्वारा कसरी व्यक्त हुन सक्छ ? त्यसैले आफ्नो गुह्य र परम अनुभवलाई सङ्केतशैलीमा अभिव्यक्त गर्ने पद्धति जोसमनी सन्तकविहरूमा पाइन्छ । त्यतिमात्र नभएर आफ्ना गूढ एवम् गम्भीर स्वानुभूतिलाई प्रकट गर्नका लागि वाणीले पूरा सहयोग गर्न नसकेको अवस्थामा उनीहरूको कथनशैली प्रायः विचित्र खालको र उटपटाङ्ग पनि देखा पर्दछ । त्यसैले गूढव्यङ्ग्य तथा लाक्षणिक प्रतीकहरूका माध्यमबाट सन्तकविहरूले आफ्नो अनुभूतिलाई व्यक्त गर्ने प्रयास गरेका छन् र त्यही प्रयासमा काव्यत्व भल्किएको पाइन्छ । अन्यथा सन्तकविहरूको उद्देश्य अलङ्कारादिले युक्त काव्यरचना गर्नु होइन ।

जोसमनी सन्तकविहरूले अलङ्कारको प्रयोग भावाभिव्यक्तिलाई आकर्षक बनाउन नभई अधिक सुस्पष्ट र प्रभावशाली बनाउनका लागि गरेका हुन् । आध्यात्मिक भावको स्पष्टीकरणका लागि जहाँ काव्यात्मकताको आश्रय ग्रहण गरिएको छ त्यहाँ भावाभिव्यक्तिका लागि अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । जोसमनी सन्तकविहरूले कहीं पनि आचार्यत्वको प्रदर्शनका लागि अनावश्यक अलङ्कारको प्रयोग गरेर काव्यलाई बोझिल बनाएका छैनन् ।

प्रायः सबै जोसमनी सन्तकविहरूले भावाभिव्यक्तिको स्पष्टीकरणका लागि सादृश्यमूलक अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् जसमा रूपक, उपमा, दृष्टान्त आदि अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

पाँच तत्त्वको भित्तिया वने है । तिनगुन कि गारोः ।

रोम रोमकि छादिन छाए चैतन्ये चित हारमडाईः मैतत्त्व ॥

पा पचिस पात रू नाचे मन माताले बजाईः ।

ईन हृदयमा मृदंग बाजन लागे गावत क्षतिः फँः मै ॥

स्वामी शशिधर चर्षा काते आठ प्रहर येकुतारः ।

अरुन वरुनके सूतनिकाले वाजी रह्यो बभ्रिनि येकुतार ॥^{७८}

^{७८} शशिधर दास, राग वाणी, जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य, २३१ पृष्ठ ।

शशिधरको प्रस्तुत रचनामा रूपकालङ्कारको चमत्कार देखिन्छ ।
माथिको रचनामा अन्त्यानुप्रास पनि मिलेको छ ।

यसैगरी मोक्षमण्डलले संसारलाई तालको उपमा दिई जीवलाई
बकुल्ला र हाँसको रूपक मानेका छन् । संसार तालजस्तै छ जहाँ
बकुल्लारूपी लोभी र छली जीवहरू आँखा गाडिरहन्छन् तर हाँसरूपी
जीव भने लोभरहित र निष्कलङ्क भएर विचरण गर्दछन् । जस्तैः
बकुल्ला होतो तालमे भूले हंसा होसे चली जाई ॥^{७९}

शब्दालङ्कारको प्रयोग जोसमनी सन्तकाव्यमा एकदम कम
पाइन्छ । कहींकहीं अनुप्रासको छटा बडो स्वाभाविकताका साथ
देखापर्दछ :

पाच पचिस पात हरू नाचे मन माताले बजाईः ॥^{८०}

त्यस्तै :

सोगन सुरता तमु साचों नाहि फिरत छिन मैं
आसामा कोहि पासाहो जग मैं ॥^{८१}

चरणको आदिमा ध्वनिसाम्यको कला पनि जोसमनी
सन्तकविहरूमा पाइन्छ :

लटपट नाडि आसन सौ सुधारू
छटपट श्वासा-घट पर बाधू
नटपट मनको अमन कराउँ
टटपट सून्यमो दीप जगाउँ
घटघट ने कमो एक सो जानू
भटपट पद अभयानन्द पाउँ ॥^{८२}

छन्दविधानका सन्दर्भमा जोसमनी सन्तकविहरूका रचनामा कुनै
पनि छन्द आद्योपान्त शुद्ध लक्षणमा आवद्ध छैन तर भजन र गीतमा
लयको अभाव भने देखिँदैन । सन्त ज्ञानदिल दासले नेपाली भ्याउरे

^{७९} मोक्षमण्डल, निर्गुण, पूर्ववत्, २४५ पृष्ठ ।

^{८०} शशिधर दास, राग वाणी, पूर्ववत्, २३१ पृष्ठ ।

^{८१} अगमदिल दास, राग निर्गुण, पूर्ववत्, ३१० पृष्ठ ।

^{८२} अभयानन्द, राग आरती, पूर्ववत्, २७७ पृष्ठ ।

लोकलयमा 'उदय लहरी' र 'टुङ्ना भजन'को रचना गरेका छन् जहाँ लयात्मकताको प्राचुर्य पाइन्छ ।

वास्तवमा सोचविचार गरेर शब्दको प्रयोग गर्नु र काव्यमा चमत्कार प्रदर्शन गर्नु जोसमनी सन्तकविहरूको अभीष्ट थिएन । उनीहरू पहिला साधक अनि मात्र कवि थिए तर काव्यशास्त्रका पण्डित त उनीहरू छँदै थिएनन् त्यसैले सन्तकविहरूका रचनामा कलाका दृष्टिले कुनै विशेष कुरा नपाइनु आश्चर्यको कुरो होइन ।

३.८ जोसमनी सन्तकाव्यका अन्य महत्त्वपूर्ण विशेषता

३.८.१ बाह्य आडम्बरको विरोध, सदाचरण र नैतिक संयममा जोड

जोसमनी सन्तकाव्यमा बाह्य आडम्बरको विरोध गरेको पाइन्छ । आत्मचिन्तन र आत्मशुद्धिमा विशेष जोड दिएको पाइन्छ । जोसमनी सन्तकविहरू प्रत्येक व्यक्तिभित्र आध्यात्मिक तत्त्व विद्यमान छ र व्यक्तिगत चिन्तनद्वारा त्यस परमतत्त्वको चरमसौन्दर्यको दर्शन गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछन् । जोसमनी सन्तकविहरूले प्रभावशाली ढङ्गबाट सरल र सदाचारपूर्ण जीवनयापनको उपदेश दिएका छन् र भाग्यवादी निराशाको बहिष्कार गरी सत्यदर्शनका लागि अन्तरात्माको शुद्धिलाई आवश्यक बताएका छन् । ईश्वर आफ्नै हृदयमा रहेको छ, ईश्वर त अनुभवगम्य छ त्यसैले त्यस्तो ईश्वरको दर्शनका लागि अनेक पन्थ अथवा सम्प्रदाय र मतमतान्तरको आवश्यकता छैन :

हरिमिलन पंथै नाहि पंथ ढोंडि जग भुलाई ।

प्रभुके ठाउँ न वासा ममताषोलै हरि पाई ॥^{५३}

व्रतउपवास बस्नु, कन्दमूल खानु, विभिन्न प्रकारका चन्दन वा भस्मधारण गर्नु आदिलाई जोसमनी सन्तकविहरूले पाखण्ड मानेका छन् र यसबाट अलग भए मात्र ईश्वरप्राप्ति हुने कुरा प्रकट गरेका छन् :

केते मास उपवासि केते दुधधारा षाई ।

केते नक्त व्रत रहै केते कंद मुल षाई ॥

केते चान्द्र व्रता केते हव्य बिनि बिनी षाई ।

केते पानी फेरै केते भाति भाति टिका लाई ॥

.....
इती पाखण्डसैं अलगट होई ।

परम रूप साहेब जानो वई ॥^{५४}

^{५३} शशिधर दास, सच्चिदानन्द लहरी, पूर्ववत्, पृष्ठ १८८ ।

जोसमनी सन्तकविहरूले जति पनि वर्णव्यवस्थालाई प्रोत्साहन
भ्रमजाल मानेका छन् । यी यी वर्णव्यवस्थालाई उठाएर सत्यको
मुक्त भइन्छ होइन भने चौरासी लाख यीनीको सम्बन्धमा गर्ने जो
उनीहरूले प्रकट गरेका छन् :

जात कर्म वर्ण मज्यादा यह बीच टुट्ने लागे ।
भर्म गिन्यो पन्यो चौरासीमे ऐसी प्रेम जाले बढे ॥

सन्तकवि ज्ञानदिल दासले वर्णका नाममा गरिने अनेक
आडम्बरको कटु आलोचना गरेका छन् । वैदिक कर्मकाण्डका नाममा
हिंसा गर्नेलाई उनी पशुघाती मान्छन् । पूजाका नाममा पशुको दुःख
हत्या गर्नु उनका दृष्टिमा ठोस अर्थको नामकाण्ड हो । त्यसबाट मानवको
वास्तविक लक्ष्यप्राप्ति हुन सक्दैन ॥

चारवेद परे पनि पार तरहेन ॥
छेदन्ने हिंसाहारी राक्षसी कर्म ॥
छेदन्ने भयो भन्या क्या रह्यो अर्थ ॥
पशुघाति जति छुन् ब्रह्मका जाती ॥
गुहेलाका फुल विनाउडिआ पत्ती ॥
ब्रह्मा हुँ भन्या ब्रह्म नभिन्य ॥
बैलि बाखी कताछुन् घसि घोजी दिन्य ॥

त्यस्तै :

छेदन्ने धागडको पकाइ हान्ने रत्ती ॥
तेस्तै कन भन्नु यमराजको भत्ती
प्रातै उठी समाधी पशुघात पूजा
वैदकुन्ट जान लाग्या आधाबटो कूजा ॥

सदाचार र नैतिक संयमविना आत्मज्ञान हुँदैन भन्ने जोसमनी
सन्तकविहरूको विचार छ । जबसम्म चित्त निर्मल हुँदैन, सदाचारले
युक्त हुँदैन, सम्पूर्ण प्राणीका प्रति सबभाव, दया, माया हुँदैन, नैतिक
संयम अर्थात् विषयवासनाका प्रति संयमधारण गरी अस्मिन् तबसम्म
परमात्माको दर्शन सम्भव छैन :

- ८४ शशिधर दास, वैराग्यांवर, पूर्ववत्, २११-१२ पृष्ठ ।
८५ मोक्षमण्डल, निर्गुण, पूर्ववत्, २४४ पृष्ठ ।
८६ ज्ञानदिल दास, उदय बहरी, पूर्ववत्, पृष्ठ ३११-३१४ ।
८७ पूर्ववत्, पृष्ठ ३४४ ।

क्या भये अस्नानके कीये काहा लगाव टीका ॥
 क्या भये सीर जटा बढाये आस नहीं छुटाजीका ॥
 क्या भयो बाहार मौनी के साधे मयेल् धोवो नहीं भीतरको ॥
 छाछीमहि षोजत षोजत मर्म नजाने धीका ॥
 क्या भयो वेद पुराण पढीके दया न आये मनका ॥^{८८}

काम, क्रोध, लोभ मोह आदि त्यागेर नैतिक संयममा रही
 आत्मचिन्तनमा लाग्ने पुरुषले मात्र मुक्ति प्राप्त गर्दछ :

कहे अभयानन्द काम क्रोध सब छोडिके अनहद सुरथलाई ।
 दिलके दुविधा छोडिके निर्वाण पुरुष सँ खेलाई ॥^{८९}

यसप्रकार जोसमनी सन्तकाव्यमा बाह्य आडम्बरको विरोध गर्दै
 सत्य, दया, माया र समताभावजस्ता सदाचारमा रहन र नैतिक
 संयमका साथ आत्मचिन्तनमा निरन्तर लागि रहन उपदेश दिएको
 पाइन्छ ।

३.८.२ गुरुभक्ति

जोसमनी सन्तकाव्यमा गुरुलाई व्यापक महत्त्व प्रदान गरिएको
 छ । शशिधरले गुरुलाई साक्षात् परब्रह्म मानेका छन् । त्यसैले छलकपट
 छोडेर गुरुको शरणमा जाने अथवा गुरुस्थापना गरेर ब्रह्मचिन्तनमा
 आफूलाई लगाउने उपदेश उनले दिएका छन् :

छलकपट छोडि गुरु करे गुरु है वहि आदिरूप ।
 गुरु ब्रह्म औतार है गुण गुरु अगुण ब्रह्म अनूप ॥^{९०}

गुरुको कृपाविना लाख कोशिस गरे पनि परमतत्त्वको दर्शन हुन
 सक्तैन भनेर शशिधरले भनेका छन् :

यो महां मत लेषिया न जाई ।
 सतगुरु मुष रहै भाई ॥
 सब सतगुरु कृपा करै मत पाई ।
 सतगुरु बिना कोटी करै चतुराई ॥^{९१}

^{८८} अभयानन्द, रागवाणी, पूर्ववत्, पृष्ठ २५५ ।

^{८९} अभयानन्द, राग निर्गुण, पूर्ववत्, पृष्ठ २७३ ।

^{९०} शशिधर दास, सच्चिदानन्द लहरी, पूर्ववत्, पृष्ठ १५२ ।

^{९१} पूर्ववत्, १६३ पृष्ठ ।

अभयानन्द पनि गुरुभजनमा भरोसा गर्ने उपदेश दिन्छन् ।^{९२}
 धर्मदिल दास भवसागरबाट पार तर्नका लागि गुरुभक्ति र
 साधुसेवालाई आवश्यक बताउँछन् :

गुरुकै भक्ति साधुकै सेवा तब उत्रे भव जल पारी ।
 बैमानी हंसा कोही नचले सङ्ग न साथी ॥^{९३}

यसप्रकार जोसमनी सन्तकाव्यमा गुरुलाई ब्रह्मको स्थान प्राप्त भएको छ । उनै गुरुको कृपाबाट नै भवसागर पार गर्न सकिने भएकाले गुरुको भक्ति गर्ने उपदेश जोसमनी सन्तकाव्यमा पाइन्छ ।

९२ गुरु भजन पर करो भरोसा और नहि सनीसारामे
 आफै गुरुका अगम लीला है देखो तमासा लोगोमें
 — अभयानन्द, राग भजन, पूर्ववत्, पृ. २६३ ।

९३ धर्मदिल दास, राग वाणी, पूर्ववत् २९२ पृष्ठ ।

चतुर्थ अध्याय

प्राथमिककालीन सगुण नेपाली भक्तिकाव्य

निर्गुण विचारधारामा ईश्वरलाई प्राकृत अथवा अप्राकृत गुणले युक्त मानिएको छ भने सगुण विचारधारामा ईश्वरलाई अप्राकृत गुणले युक्त मानिन्छ। ईश्वर सत्त्व, रज र तम गुणबाट उद्भूत प्राकृत गुणले रहित छ परन्तु सत्, चित् र आनन्दबाट उद्भूत अप्राकृत गुणले युक्त छ।

ईश्वर सत्, चित् र आनन्दले युक्त भएकाले ऊँ परम ऐश्वर्यशाली र अखण्डलीलाले युक्त छ। त्यसैले सगुणउपासक भक्त ईश्वरको अखण्डलीलामा आफूलाई निमग्न गर्न चाहन्छ र त्यस लीलाको अनेक प्रकारको वर्णन गर्दछ तर ईश्वरको लीला र ऐश्वर्यको कहीं आदि र अन्त्य नपाएर ईश्वरको ऐश्वर्यसमक्ष नतमस्तक हुन्छ। सगुण विचारधारामा आत्मसमर्पण एवम् दैन्य भावनामाथि बढी जोड दिएको पाइन्छ। आफू तथा आफ्ना सम्पूर्ण कर्म तथा काम, क्रोध, लोभ, मोह, अभिमान आदिलाई ईश्वरमा समर्पण गर्नुपर्दछ।^१

सगुण विचारधारामा मूर्तिपूजा, लीलागायन र कर्मकाण्डमा जोड दिइन्छ। सगुणउपासक भक्तका लागि आफ्नो सम्पूर्ण श्रद्धाका साथ इष्टदेवको मूर्तिपूजा गर्नु, सम्पूर्ण मनोयोगपूर्वक भगवान्को लीलाको गायन गर्नु प्रमुख कर्तव्य हो। कुनै न कुनै मूर्ति, चित्र अथवा

^१ तदर्पिताखिलाचारः सन् कामक्रोधाभिमानादिकम् तस्मिन्नेव करणीयम्।

— नारदभक्तिसूत्र, ६५।

अवतारमा विश्वास गरेर एकीचत्तवृत्तिको साथ त्यसैको उपासना गर्नु साधकलाई आफूभित्र, बाहिर, सर्वत्र त्यही रूप दृष्टिगोचर हुनु र आफूलाई पूर्णरूपले बिसेर आनन्दमा निमग्न हुनु नै सगुणउपासनाको चरम स्थिति हो ।

४.१ कृष्णभक्तिकाव्य

सगुणभक्तिका आराध्यदेवतामा भगवान् श्रीकृष्णको सर्वोपरि स्थान रहेको छ । महाभारतयुद्धका सूत्रधारका रूपमा उनको बुद्धिकौशल, पराक्रम, पुरुषार्थ र तेजस्वी व्यक्तित्व सर्वत्र व्याप्त छ भने परब्रह्म नारायण अथवा विष्णुको पूर्णावतारका रूपमा पनि श्रीकृष्णको महत्त्व रहेको छ । अतः वैदिक साहित्यदेखि महाभारत र पुराणसम्म कुनै न कुनै रूपमा कृष्णको चरित्रको वर्णन पाइन्छ । ब्रह्मपुराण, पद्मपुराण, विष्णुपुराण, वायुपुराण, ब्रह्मवैवर्तपुराण, ब्रह्माण्डपुराण, देवीभागवत, हरिवंशपुराण आदि पुराणमा कुनैमा कृष्णको चरित्र सङ्क्षेपमा त कुनैमा उनको लीलाको विस्तारपूर्वक वर्णन गरेको पाइन्छ । पुराणहरूमा नै श्रीकृष्णलाई योगेश्वर, सच्चिदानन्द, अच्युत, अविनाशी आदि भनिएको छ । श्रीकृष्णको भक्तवत्सल, लोकरक्षक र लोकरञ्जक स्वरूपको विकास पुराणहरूमा नै भएको पाइन्छ । पुराणहरूमा नरावतार भगवान् श्रीकृष्णको दुई रूप मानिएको छ— ऐश्वर्यमय कृष्ण र माधुर्यमय कृष्ण । ऐश्वर्यमय रूपान्तरगत उनका लोकरक्षणसम्बन्धी लीला पर्दछन् भने माधुर्यमय रूपान्तरगत लोकरञ्जक रूप पर्दछ । कृष्णमा नरत्वको पूर्ण समावेश यसै लोकरञ्जक रूपमा देख्न सकिन्छ, जसमा बाल्यावस्थादेखि लिएर किशोरावस्थासम्मका लीलाहरूको उद्घाटन भएको छ ।

श्रीमद्भागवत-महापुराणमा यी दुवै रूपको समन्वित वर्णन पाइन्छ । त्यसैले त्यहाँ असुरसंहारक कृष्ण, बालकृष्ण, गोपीविहारी कृष्ण, राजनीतिवेत्ता, कूटनीतिविशारद कृष्ण, योगेश्वर कृष्ण, परब्रह्मस्वरूप कृष्ण सबै रूपको वर्णन भेटिन्छ । यसरी श्रीमद्भागवतले श्रीकृष्णको व्यापक चरित्रको समन्वित वर्णन गरिदिएकाले प्रत्येक भावुक, भावक र कविले आ-आफ्नो इच्छा र शक्तिअनुसार रसग्रहण गर्ने अवसर पाए । त्यसैले कृष्णभक्त कविहरूको प्रेरक शक्तिका रूपमा श्रीमद्भागवत नै रह्यो ।^२

नेपाली साहित्यमा पनि कृष्णलाई आलम्बन बनाएर कृष्णका माथि वर्णित रूपहरूको लीलागायन गरिएका कृष्णभक्तिसँग सम्बद्ध

^२ बालचन्द्र शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, पृष्ठ ३३ ।

रचनाहरू पाइन्छन्। त्यसैले यहाँ नेपाली कृष्णभक्तिकाव्यका प्रमुख स्रष्टाहरूको परिचयका साथ उनका रचनाहरूको विषयवस्तु र भाषा एवम् शैलीशिल्पसम्बन्धी अध्ययन गरिन्छ।

४.१.१ इन्दिरस

इन्दिरसको जन्म तथा मृत्युको तिथिमिति अझै अज्ञात छ। यिनको एउटा रचना 'गोपिकास्तुति' फेला परेको छ। तर यसको रचनाकाल पनि अज्ञात नै छ। केही विद्वान्हरूले नेपालीमा कृष्णभक्तिकाव्यको शुभारम्भ गर्ने कविताका रूपमा पनि यसलाई लिएका छन् र वि.सं. १८८४ पूर्व नै यसको रचना भएको मानेका छन्।^३

तर बालचन्द्र शर्माले इन्दिरसको गोपिकास्तुति, विद्यारण्य केशरीको युगलगीत र वसन्त शर्माको श्रीकृष्णचरित्र लगभग एकै समयमा रचिएको अनुमान गरेका छन्।^४

४.१.१.१ गोपिकास्तुति-विषयवस्तु

गोपिकास्तुति श्रीमद्भागवत-महापुराणको दशमस्कन्धको पूर्वार्धको ३१ औं अध्यायको नेपाली अनुवाद हो। यसमा जम्मा १९ श्लोकहरू छन्। यसमा गोपिनीहरूले श्रीकृष्णको स्तुति गरेका छन्। कतै श्रीकृष्णलाई सम्पूर्ण जीवको साक्षीका रूपमा र मुक्तिदाताका रूपमा स्तुति गरेका छन् भने कतै आफ्ना प्रेमीका रूपमा श्रीकृष्णलाई आफ्नो प्रणयकामना व्यक्त गरेका छन् :

तिमी रह्यानछौ पुत्र गोपिका ।

हृदयसाक्षि हौ सर्व देहिका ॥

विधिकि विन्तिले लोक पाल्नुभो ।

यदुकुलैविषे जन्म लीनुभो ॥^५

उपर्युल्लिखित श्लोकमा सम्पूर्ण जीवको हृदयका साक्षी परब्रह्मका रूपमा श्रीकृष्णलाई लिइएको छ र त्यो परब्रह्म नै विधिको

^३ डा. दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, पृष्ठ ३५ ।

^४ बालचन्द्र शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, पृष्ठ ३६ ।

^५ इन्दिरस, गोपिका स्तुति, पुराना कवि र कविता, पृष्ठ १३ ।

बिन्तीले लोककल्याणका लागि यदुकुलमा अवतरित भएको भाव समेटिएको छ । यसरी यसमा श्रीकृष्णलाई अवतारी पुरुषका रूपमा भक्ति गरिएको छ ।

श्रीकृष्णको चरणस्पर्शको सौभाग्य जसले पाउँछ त्यो जन्ममृत्युको चक्रबाट मुक्त हुन्छ । त्यसैले गोपिनीहरू आफ्नो शरीरमा श्रीकृष्णको करकमलको स्पर्श प्राप्त होस् र आफू चरणको दासीका रूपमा रहन पाऊँ भन्ने प्रार्थना गर्दछन् :

अभय भै गयो जन्म मृत्युको ।

चरण खोजन्या हामी दासिको ॥

करकमल धरी देउ माथमा ।

लक्ष्मिका पति साथ हातमा ॥^६

कृष्णलाई आफ्ना प्रेमीका रूपमा हेर्दै कृष्णको अधररसामृतको कामना गरी गोपिनीहरू भन्छन् :

मधुर शब्दले बेस बोलिले ।

बुझ निहारका चित्तचोरले ॥

अकल गुम् भयो हामी दासिको ।

रस पिलाउ हे । कृष्ण ओठको ॥^७

यसरी गोपिकास्तुतिको विषयवस्तु हेर्दा इन्दिरसले कृष्णको लोकपालक र रसिकेश्वर रूपको वर्णन गरेको देखिन्छ । यसमा भक्तिका साथ शृङ्गारलाई जोडेर प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले यहाँ माधुर्यभावको भक्ति प्रकट भएको छ । गोपिनीहरू श्रीकृष्णका प्रति यस्तो अनन्यप्रेम गर्दछन् जहाँ सम्पूर्ण मर्यादाहरू तिरोहित हुन पुग्दछन् । त्यसैले गोपिनीहरू भन्छन् :

मधुर शब्दले बेस बोलिले ।

बुझ निहारका चित्तचोरले ॥

अकल गुम् भयो हामी दासिको ।

रस पिलाउ हे । कृष्ण ओठको ॥^८

त्यस्तै :

पति र पुत्र कुल् भाइ बन्धु जन् ।

त्यजी जहाँ तिमी ताहिँ जान्छु मन् ॥

^६ पूर्ववत्, पृष्ठ १४ ।

^७ पूर्ववत्, पृष्ठ १५ ।

^८ पूर्ववत् ।

मिलन खोज्दछन् गीत लोभि छन् ।
युवतिलाई को राति छोड्दछन् ॥^९

प्रेमको परिपूर्णताका लागि विरह आवश्यक भएकाले कविले विरहको अग्निले जलेका गोपिनीहरूको व्यथा प्रकट गरेका छन् । गोपिनीहरू कृष्णसँग मिल्न आतुर भएको भाव यहाँ व्यक्त गरिएको छ ।

माधुर्यभावको भक्तिमा बाह्यरूपमा जुन अतिशृङ्गारिकता र वासनाप्रधानता देखिन्छ, वस्तुतः प्रेमको अनन्यतामा विरहले व्यथित प्रेमीप्रेमिकाका लागि त्यो स्वाभाविक बन्न जान्छ । त्यसैले त्यसलाई आफ्ना प्रेमीरूप भगवान्सँग ऐकात्म्य सम्बन्धको अभिलाषा सम्भन्नुपर्दछ ।

४.१.१.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प

गोपिकास्तुतिमा ब्रजभाषाका शब्दहरू र हिन्दी व्याकरणको प्रभाव पाउन सकिन्छ । निहार, साँबरो, दर्द, बाँके, मोर, बाजीजस्ता ब्रज शब्दहरूको प्रयोग यहाँ भएको छ । हिन्दीको लिङ्गप्रयोगको प्रभावस्वरूप 'तिमरी हुन्', 'विधिकी बित्ति', 'मायाकी सन्तति' जस्ता वाक्यांश यहाँ प्रयोग भएका छन् ।

ब्रजभाषाका शब्द र हिन्दी लिङ्गप्रयोगको प्रभाव देखिए पनि भाषा ज्यादै बिभाउने खालको नभएकाले लालित्यको रक्षा भएकै मान्नुपर्दछ । गोपिकास्तुतिको सुललित र मधुर पदयोजनाको उदाहरणका लागि तलको श्लोक हेरौं—

गउ चहाउँदै जानु हुन्छ वन् ।
कमल भैं नरम् लाल पाउ छन् ॥
गडिदिनन् तिखा पत्थरै ति भन् ।
भनि त हामरो पगिलजान्छ मन् ॥^{१०}

अनुवाद मूलकै छन्दानुरूप छ र त्यसमा इन्दिरस प्रायः सफल छन् । अर्धशिक्षित, अल्पशिक्षित स्त्रीपुरुषको धार्मिक भावना, स्तोत्रपाठको लालसा र स्वाभाविक मातृभाषाप्रेमलाई आधार बनाई लेखनी उठाएकाले मौलिकता, भाषाको परिमार्जन र अनुवादको शुद्धतातिर ध्यान नदिई

^९ पूर्ववत्, पृष्ठ १७ ।

^{१०} पूर्ववत्, पृष्ठ १६ ।

संस्कृत छन्दको माधुर्य, लयसाम्य र भावव्यञ्जनाको साधारण अनुवादले नै उनले सन्तोष गर्नुपर्थ्यो^{११} भन्ने भनाइप्रति सहमति जनाउने प्रशस्त ठाउँ इन्दिरसको गोपिकास्तुतिमा रहेको छ ।

४.१.२ विद्यारण्यकेशरी अर्ज्याल

विद्यारण्यकेशरीको जन्म वि.सं. १८६३ माघमा नुवाकोट जिल्लाको सुनखानी गाउँमा भएको थियो । यिनको अध्ययन काशीमै सम्पन्न भयो । यिनका युगलगीत र द्रौपदीस्तुति गरी दुईवटा रचना नेपालीमा पाइएका छन् । यिनको निधन बाबुराम आचार्यका अनुसार वि.सं. १९०२ मा भएको हो^{१२} भने अर्यालवंशका वंशावलीलेखक रामजीप्रसाद अर्यालले चाहिँ वि.सं. १९१२ मा भएको मानेका छन् ।^{१३}

४.१.२.१ युगलगीत-विषयवस्तु

युगलगीत श्रीमद्भागवत-महापुराणका श्लोकहरूको अनुवाद हो । यसमा जम्मा २८ श्लोकहरू छन् । मूलको अनुष्टुप् छन्दलाई यिनले कतै शार्दूलविक्रीडित, कतै मालिनी र स्रग्धरा छन्दमा अनुवाद गरेका छन् । यसमा कृष्णको बाल्यजीवनका भाँकीहरू प्रस्तुत गरिएको छ । कृष्णका बाललीलाहरू- वनमा गाई चराएको, मयूरको प्वाँख लगाई नाचगान गरेको, मुरली बजाएको आदि देखेर गोपिनीहरू किंकर्तव्यविमूढ र व्याकुल भएको अनि चराचुरुङ्गी र प्रकृतिका यावत् प्राणीहरू प्रसन्नताले व्याकुल भएको वर्णन गरिएको छ ।^{१४}

यसमा कृष्णको ईश्वरीय पक्षको वर्णन नगरी केवल श्रीकृष्णले बाँसुरी बजाएको प्रसङ्गको वर्णन गरिएको छ । त्यही बाँसुरीको धुन सुनेर अरूमा परेको प्रभावलाई यहाँ कविले कवितात्मक रूप दिएका छन् ।

४.१.२.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प

युगलगीतका पद्यहरूमा कर्ता र क्रिया खजमजिएका छन् त्यसैले वाक्य अपूर्ण र अस्पष्ट लाग्छन् । वाक्यविन्यास तिमिलेको देखिन्छ भने

^{११} डा. तारानाथ शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, पृष्ठ ३७ ।

^{१२} बाबुराम अचार्य, पुराना कवि र कविता, पृष्ठ १८ ।

^{१३} रामजीप्रसाद अर्याल, नेपालको इतिहास र अर्ज्याल परिवार, पृष्ठ १७३-१७४ ।

^{१४} विद्यारण्यकेशरी, युगलगीत, ९, १० र ११ श्लोक, पुराना कवि र कविता, पृष्ठ २३ र २४ ।

अनावश्यक शब्दहरू थुपारी भावलाई अस्पष्ट पारिएको छ। अप्रचलित र अङ्गभङ्ग गरिएका तत्सम शब्दहरूको प्रयोग यत्रतत्र पाइन्छ। जस्तै: श्रवण (कान) भू (आँखी भुईँ), घनपटल (मेघमण्डल), प्रस्वेदधारी (पसिनावाल) पुरण (पूर्ण), जनम (जन्म), विदिरण (विदीर्ण) आदि। ब्रज वा हिन्दी भाषाका पदको प्रयोगका साथै लिङ्गमा हिन्दीको प्रभाव पनि देखिन्छ। छन्दमाथि यिनको अधिकार रहेको देखिन्छ। गणपूर्तिका निम्ति उचितअनुचित सबै विधिको उपयोग गरे पनि यत्रतत्र छन्दभङ्ग गरेका छन्। कहीं एउटै श्लोकमा पनि दुई पाउ एउटा छन्दमा र अर्को दुई पाउ अर्कै छन्दमा समेत रचना गरेका छन्। जस्तै :

बृन्दावन्का वहारी ब्रजबिरहिबधू मन्निवासी हरीको ।

लीलावर्णन् ब्रजैका युवति सब मिली भागवत्मा गन्याको ॥

ज्ञानी भक्त परिक्षितै नृपकनै प्रेम्ले सुनाया जउन् ।

योगी श्रीशुकदेवले, उही जहाँ भाषा बनी छब् लिई ॥^{१५}

उपर्युक्त श्लोकमा दुई पाउ स्रग्धरा छन्दमा छन् भने पछिल्ला दुई पाउ शार्दूलविक्रीडितमा छन्।

शैली दोषयुक्त भए पनि र अन्त्यानुप्रास मिलाउन वास्ता नगरे पनि ठाउँठाउँमा श्रुतिसम वर्णहरूको विन्यास गरी माधुर्य गुण ल्याउन विद्यारण्यकेशरी सफल देखिन्छन्।^{१६}

४.१.२.३ द्रौपदीस्तुति-विषयवस्तु

द्रौपदीस्तुति महाभारतको सभापर्वमा रहेको द्रौपदीको चीरहरणको प्रसङ्गको कथानकका आधारमा स्वतन्त्र ढङ्गले लेखिएको दशश्लोके रचना हो। यसबाट नै नेपाली साहित्यमा पौराणिक कथावस्तुका आधारमा स्वतन्त्र रचना गर्ने परम्पराको थालनी भएको हो। यसमा दुःशासनले कौरवसभामा आफ्नो चीरहरण गर्न लाग्दा आफ्नो लाज बचाउन आर्द्रस्वरमा द्रौपदीले श्रीकृष्णको स्तुति गरेकी छिन्—

चीर खैचत दुशासन घेरी

आइ नाथ शरणागत तेरी

लाज राख कुरुका बिच मेरी

हुंगि मै जनम जन्मकि चेरी^{१७}

^{१५} पूर्ववत्, पृष्ठ ३१।

^{१६} पूर्ववत्, पृष्ठ २० र २८।

^{१७} विद्यारण्यकेशरी, द्रौपदी स्तुति, पुराना कवि र कविता, पूर्ववत्।

प्रस्तुत कवितामा द्रौपदीले आफ्ना आराध्यदेव श्रीकृष्णसँग आफ्नो लाज बचाउन दासवत् प्रार्थना गरेकी छिन् त्यसैले यहाँ दास्यभक्ति प्रकट भएको छ ।

४.१.२.४ भाषा एवम् शैलीशिल्प

द्रौपदीस्तुतिमा हिन्दी भाषाको आधिक्य छ । 'आइ नाथ शरणागत तेरी', 'पाँच पाण्डवकी मै पटरानी', 'यही बात खुलि गई जहाँतहाँ', 'हूँगी मै जनम जन्मकी चेरी', 'टुटी गई हृदय कृष्ण हमारी' जस्ता हिन्दीका पदावलीसमेत कहींकहीं प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

युगलगीतमा अन्त्यानुप्रास मिलाउने सचेतता थिएन भने यसमा अन्त्यानुप्रासको संयोजनबाट कवितामा माधुर्य र सरसता उत्पन्न भएको छ । यो स्वागताछन्दमा रचिएको छ । हिन्दीको अत्यधिक प्रभाव परे पनि यसको शैली परिमार्जित छ । पदशैल्या मिलेको छ, वाक्ययोजना ठीक छ त्यसैले प्रसाद गुण र ललितशैलीले युक्त छ ।

४.१.३ वसन्त शर्मा

वसन्त शर्माको जन्म वि.सं. १८६० मा भएको थियो भन्ने एउटा मत छ भने अर्को मतचाहिँ वि.सं. १८५२ को माघशुक्ल पञ्चमीका दिन भएको भन्ने छ ।^{१८}

यिनको निधन वि.सं. १९४७ मा भएको हो भनिन्छ । 'समुद्रलहरी'मा यिनले दिएको आफ्नो परिचयको केही अंशबाट यिनी पूर्व १ नम्बर देउपुर निवासी परमानन्दका पुत्र भएको जानकारी प्राप्त हुन्छ । यिनका दुईवटा रचना पाइएका छन् । ती हुन्- (१) श्रीकृष्णचरित्र (२) समुद्रलहरी ।

श्रीकृष्णचरित्र १६९ श्लोकको छ भने समुद्रलहरी ९० श्लोकको छ । यसप्रकार नेपालीमा प्रथम प्रबन्धकाव्यनिर्माता र आफ्नो समयका सर्वाधिक श्लोकरचनाकारका रूपमा यिनको महत्त्व रहन गएको छ ।

समुद्रलहरीको विषयवस्तु कृष्णभक्तिसँग सम्बद्ध नभएकाले यहाँ श्रीकृष्णचरित्रको मात्र चर्चा गरिन्छ ।

^{१८} मोहनप्रसाद खनाल, वसन्त शर्मा: केही तथ्य केही विचार ।

- मधुपर्क, वर्ष ६, अङ्क ३ ।

४.१.३.१ श्रीकृष्णचरित्र- विषयवस्तु

वसन्त शर्माको श्रीकृष्णचरित्र पूर्वार्ध र उत्तरार्ध गरी दुई भागमा बाँडिएको छ। पूर्वार्धमा ८७ श्लोकहरू छन् भने उत्तरार्धमा ८२ श्लोकहरू छन्। पूर्वार्धमा कृष्णको जन्मदेखि लिएर पूतनावध, तृणावर्त राक्षसको विनाश, यमलार्जुन नामक युगलवृक्षको मुक्ति, श्रीकृष्णले दही दूध चोरेको प्रसङ्ग, शङ्खासुर, वकासुर, भस्मासुर, अधासुर, वृकासुर आदि राक्षसलाई मारेको, गोवर्धन पर्वत उठाएको, ब्रह्माले बाच्छा अपहरण गर्दा दुरुस्त बाच्छाहरू बनाइदिएको, कालीयदमन गरेको, गोपिनीहरूको वस्त्रहरण गरेको, आदि घटनाका साथै कंशवध तथा वसुदेव, देवकीलगायत बन्दी यदुवंशीहरूको मुक्तिको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ।

जरासन्धको आक्रमण, मुचुकुन्दद्वारा कालयवनको नाश, भौमासुरको पतन, वाणासुरलाई परास्त गरेको, पाण्डवको यज्ञमा सम्मिलित भएको तथा, शिशुपालको वध गरेको, खाण्डव दाह, इन्द्रप्रस्थ शहरको निर्माण, पाण्डव र कौरवबीच शत्रुता भएको, पाण्डव र कौरवको जूवा, द्रौपदीको चीरहरण, पाण्डवको वनवास, महाभारतको युद्ध, श्रीकृष्णको स्वर्गारोहण आदि प्रमुख घटनालाई उत्तरार्धका ८२ श्लोकमा वर्णन गरिएको छ। पूर्वार्धमा कृष्णको चरित्र र लीलाले प्रमुखता पाएको छ भने उत्तरार्धमा महाभारतका कथाहरूलाई प्रमुखता दिइएको छ।

श्रीकृष्णचरित्र भागवतको कथानकमा आधारित मौलिक रचना हो। यसमा समाविष्ट कथानक श्रीमद्भागवतको दशौँ र एघारौँ स्कन्धबाट लिइएको हो तर कविले स्वतन्त्र भएर काव्यको निर्माण गरेका छन् भागवतमा नभएका कतिपय कुराहरू समेत कविले आफ्नो कल्पनाले सिर्जना छन्।

कृष्णद्वारा गोपिनीहरूको चीरहरणको प्रसङ्ग भागवतको र वसन्त शर्माको श्रीकृष्णचरित्रको भिन्न छ। भागवतअनुसार ब्रजका गोपिनीहरूले हेमन्तको पहिलो महिना मंसिरमा कात्यायनीको व्रत लिएका थिए र तिनीहरू नित्य प्रभातकालमा यमुनास्नान गर्न जान्थे। यस्तैमा एक दिन कृष्णले गोपिनीहरूको वस्त्र लुकाइदिए। जाडो महिना भएकाले गोपिनीहरू पानीमा थरथर काम्दै वस्त्र दिन कृष्णसित अनुरोध गर्न थाले तर कृष्णले पानीबाट निस्केर आफ्ना लुगा लैजाओ भने। गोपिनीहरू सर्वाङ्ग नाङ्गा थिए त्यसैले तिनीहरूलाई फसाद पऱ्यो। अन्तमा शारीरिक कष्टले लज्जाभावमाथि विजय प्राप्त गर्‍यो र पानीबाट नाङ्गै निस्किए। तर वसन्त शर्माको श्रीकृष्णचरित्रअनुसार सोह्र हजार

गोपिनीहरू प्रदोषव्रत नुहाउन यमुनामा गएका थिए । सम्पूर्ण लुगा उतारेर नाङ्गै भई तिनीहरू पानीमा पसे । उनीहरू दिनभरि पानीमा खेलिरहे । त्यस्तैमा कृष्ण त्यहाँ पुगे र गोपिनीहरूका वस्त्र लिई रूखमा चढेर बसे । जब गोपिनीहरूले कृष्णले आफ्नो वस्त्रहरण गरेको देखे तब वस्त्र दिन अनुरोध गरे र कृष्णले पनि सम्पूर्ण वस्त्र खसालिदिए ।^{१९}

श्रीकृष्णचरित्रमा कात्यायनी व्रतलाई प्रदोष व्रतमा परिणत गरिएको छ । व्रत लिएर नुहाउन गएका गोपिनीहरू दिनभरि जलक्रीडा गरेर बसिरहनु स्वाभाविक हुँदैन । वसन्त शर्माका कृष्ण त्यति रसिक देखिँदैनन् किनभने पानीबाट निस्केर आफ्नो लुगा लैजाओ भन्ने भागवतका कृष्ण भएका भए गोपिनीहरूले बिन्ती गर्नेबित्तिकै छिटो कपडा लगाऊ भनेर नदिनुपर्ने थियो ।

गोवर्धन पूजाको प्रसङ्गलाई पनि वसन्त शर्माले आफ्नै स्वतन्त्र कल्पनाले रङ्गाएका छन् । भागवतअनुसार गोपालहरूले वार्षिक इन्द्रपूजनको आयोजना गर्दा कृष्णले त्यसको साटो गाई, ब्राह्मण र गोवर्धन पर्वतको पूजा गर्ने सल्लाह दिए । गोपालहरूले त्यसै गरेका हुनाले इन्द्रले आफ्नो अपमान सम्झेर रिसाई मुसलधारे वर्षा गरे तर कृष्णले सबैको रक्षा गरे । वसन्त शर्माका अनुसार एक दिन इन्द्रका मालिनीहरू बिहानपख गोकुल पुगेर फूल टिपेर फर्कदै थिए । कृष्णले उनीहरूको फूल खोसे । मालिनीहरू यस कुराको चुक्ली लगाउन इन्द्रकहाँ पुगे । मालिनीहरूको कुरा सुनेर इन्द्र रिसाए र उनले ठूलो वर्षा गरेर गोकुललाई डुबाउने विचार गरे तर गोवर्धन पर्वत उचालेर कृष्णले सबैको रक्षा गरे । इन्द्र हार मानी कृष्णको शरणमा परे ।^{२०}

इन्द्रका मालिनीहरू फूल टिप्न स्वर्गबाट गोकुल आउनु, कृष्णले तिनको फूल खोस्नु र तिनीहरू चुक्ली लगाउन इन्द्रकहाँ पुग्नु यो कल्पना वसन्त शर्माको मौलिक कल्पना हो । यसका अतिरिक्त वसन्त शर्माले श्रीकृष्णलाई परब्रह्म सिद्ध गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । यस प्रयत्नमा उनले भागवतलाई पनि अतिक्रमण गरेका छन् । भागवतमा मृत्तिकाभक्षण आदि केही सीमित स्थलमा मात्रै श्रीकृष्ण आफ्नो विश्वरूप देखाउँछन् । तर वसन्त शर्मा का कृष्ण अनेक ठाउँमा आफ्नो विश्वरूप देखाउँछन् । उनी मथुरा जान बिदा हुने समयमा पनि गोपिनीहरूलाई आफ्नो विश्वरूप देखाउँछन् ।^{२१}

- १९ वसन्त शर्मा, कृष्णचरित्र ५८ र ५९ श्लोक, पुराना कवि र कविता, पृष्ठ ५१ ।
 २० पूर्ववत्, ४४-४७ श्लोक, पुराना कवि र कविता, पृष्ठ ४८ ।
 २१ पूर्ववत् ६९ पद्य, पूर्ववत्, ५३ पृष्ठ ।

यसरी अनेक ठाउँमा विश्वरूप देखाएर परमात्मा सिद्ध गर्ने प्रयत्न गर्दागर्दै वसन्त शर्मा अन्त्यमा कृष्णलाई मानिस बनाइदिन्छन्। श्रीकृष्णचरित्रका कृष्ण मान्छेले भैं रामनाम जपेर मर्छन् र पूर्वजन्मको तपस्याको फलले स्वर्ग जान्छन्। जबकि भागवतका कृष्ण योगद्वारा अग्नि उत्पन्न गरी आफ्नो शरीरलाई भस्म पारेर वैकुण्ठ जान्छन्।

यस्तै अन्य केही स्थानमा पनि वसन्त शर्माले आफ्नो स्वतन्त्र कल्पनाको प्रयोग गरी श्रीकृष्णचरित्र काव्यको रचना गरेको पाइन्छ।

४.१.३.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प

छन्दनिर्वाहका लागि अथवा लापरवाहीवश शब्दलाई बिगार्ने, हिन्दी वा ब्रज भाषाका शब्द प्रयोग गर्ने चलन वसन्त शर्माका समकालीन सबै कविहरूमा पाइन्छ त्यसैले वसन्त शर्मा पनि यस चलनबाट विमुख हुन सकेका छैनन्। यशोदाको साटो जसोदा, अथवा जसुमति, कंकको साटो कङ्गाल, बृहन्नलाको साटो बृण्डाला, युद्धको साटो जुध आदि शब्दको प्रयोग श्रीकृष्णचरित्रमा पाइन्छ। आफ्ना समकालीन कविहरूका सापेक्षमा वसन्त शर्माले भर्रो नेपालीको प्रयोग गरेका छन्। उनले भानुभक्तको भाषाशैलीका निमित्त पृष्ठाधार तयार पारिदिएका छन् भन्नु उपयुक्त देखिन्छ। शुद्ध नेपाली भाषालाई कवितामा भित्र्याउने उनी प्रथम कवि हुन् भन्नु अत्युक्ति हुने छैन तर त्यो शुद्धता शब्द वा व्याकरणको सन्दर्भमा नभई नेपाली वाङ्मारा, नेपाली वातावरण, नेपाली चलन आदिको सन्दर्भमा दृष्टिगोचर भएको छ।

काव्यात्मक उच्चताका दृष्टिले वसन्त शर्माको श्रीकृष्णचरित्रलाई हेर्ने हो भने यसमा विम्बयोजना कवित्व गुणलाई ध्यानमा राखेर सचेत रूपले गरिएको नभई सहजरूपमा भएको छ। यिनका विम्बहरू सादृश्यमूलक छन्। खासगरी उपमा अलङ्कारपरक छन्। जस्तै :

बाहू तोडि उडी गइन् गगनमा विद्युत्सरीकी भइन्।^{२२}

त्यस्तै :

वर्षा श्रावणका अघोर जल भैं वाण्को लडाजी गरी^{२३}

^{२२} बाबुराम आचार्य, पुराना कवि र कविता, पृष्ठ ४०।

^{२३} पूर्ववत्, पृष्ठ ५७।

अर्को एउटा उदाहरण :

वृक्षैका ज्यदि शब्दले गरिकनै लशकर मन्यो सब् तहाँ
अग्नीमा समिधा गिन्या भजि सखाप् पारीदिया छिन्महाँ ।^{२४}

सैरन्धीलाई पक्केर कीचकको लाससँगै उनलाई बलपूर्वक जलाउन खोजिएको थियो तर त्यतिखेरै भीमसेन रूख लिएर पुगी त्यहाँ भएका कीचकका सेनालाई मारिदिए । ती सैनिकहरू त्यसरी गिरे जसरी हवनका लागि राखिएका समीधा अग्निमा गिर्दछन् ।

केही उदाहरण शब्दालङ्कारका पनि पाइन्छन् । जस्तै :

धोबीका कपडा लुट्या कति कुट्या कति उधेकै रह्या ।

कति लुकन गया कती पर रह्या कती त सामेल भया ॥^{२५}

रूपकात्मक अभिव्यक्तिको एउटा उदाहरण :

देख्या काल स्वरूप र बेर नगरी जल्बीच कूदीगया ।

४.१.४ यदुनाथ पोखरेल

यदुनाथ पोखरेलको जन्म वि.सं. १८६५ तिर पूर्वी तराईको सप्तरी जिल्लामा भएको थियो । यिनका निम्न रचनाहरू उपलब्ध छन् — १) कृष्णचरित्र, २) स्तुतिपद्य-१, ३) स्तुतिपद्य-२, ४) स्तुतिपद्य-३ तीमध्ये स्तुतिपद्य भीमसेन थापाको स्तुतिमा लेखिएको देशप्रेमले ओतप्रोत भएको कविता हो भने कृष्णचरित्रचाहिँ कृष्णभक्तिसँग सम्बद्ध रचना हो । अतः यहाँ कृष्णचरित्रको मात्र अध्ययन गरिन्छ ।

४.१.४.१ कृष्णचरित्र-विषयवस्तु

भुजङ्गप्रयात छन्दमा लेखिएको जम्मा २१ पद्यको कृष्णचरित्रमा बालकृष्णको चरित्र प्रस्तुत गरिएको छ । कविले एउटै प्रसङ्गमा सीमित नरही भिन्नभिन्न घटनाहरूको उल्लेख गरी विषयवस्तुलाई फैलाएका छन् । कृष्णले हाई गर्दा यशोदाले ब्रह्माण्ड देखेको, पूतनाले विषमय दूध खुवाउँदा आफैँ मर्नुपरेको, तृणावर्त आएर कृष्णलाई उठाई लगेको र अन्त्यमा त्यो दैत्य मारिएको, कृष्णले दही चोरेको, यमलार्जुनको उद्धार गरेको, कालीयदमन गरेको, वंशी बजाई गाईबाच्छा चराएको, चीरहरण

^{२४} पूर्ववत्, पृष्ठ ६८ ।

^{२५} पूर्ववत्, पृष्ठ ५३ ।

गरेको जस्ता कृष्णका लीलाहरूको साङ्केतिक चर्चा कविले गरेका छन् ।
चरणकमलमा पाउजेब, बाहुलीमा बाला, कम्मरमा घुँघुरा र शरीरमा
जामा लगाई खेल्ने कृष्णको आनन्दमय बालरूपको चित्रण अत्यन्त
मनोहर छ :

कनक कुण्डलै भल्कँदा कानमाहाँ
कुटिल् कुन्तलै हिँड्दछन् गाथामाहाँ
मुकुट् सीरमा खुब् खुल्याको छविले
अलौकीक शोभा त देखी मनैले ।^{२६}

प्रस्तुत कवितामा वात्सल्यभक्तिको झलक भेटिन्छ ।
वात्सल्यभक्तिको उदाहरणका लागि निम्न पद्यलाई अधि सार्न सकिन्छ—
यसोदाजिका काखमाथी बस्याका ।
यताउति हेदै हँसी दूध पीँदा ॥
दिशा सब उज्यालो गराया प्रभूले ।
खुशी चित्त मेरो तुल्याया हरीले ।^{२७}

त्यस्तै :

अधर लालिमा दन्तपंक्ती विचैमा ।
उज्यालो हँसाई समेतै हेच्यामा ॥
विभू मातृकाखै बसी खेलदाको ।
विचित्रै देखी मन् गली जान्छ मेरो ॥^{२८}

वात्सल्यभक्तिकै अर्को एक उदाहरण :
सुनी नन्द बाबा पनि धन्य भन्दै ।
भनी भन्न लाग्या फेरी भन्न नानी ॥
कहाँ राखि आयौ नजानी कहाँ त्यो ।
नदेखी तिनीलाइ कहाँ प्राण बस्छ ॥^{२९}

४.१.४.३ भाषा एवम् शैलीशिल्प

कृष्णचरित्रमा कतैकतै कविलाई आफ्नो भाव व्यक्त गर्न उपयुक्त
शब्दचयनको अपठ्यारो परेको देखिन्छ । छन्द मिलाउनका लागि कविले

^{२६} यदुनाथ पोखरेल, कृष्णचरित्र, पुराना कवि र कविता, पृष्ठ ७६ ।

^{२७} पूर्ववत् ।

^{२८} पूर्ववत्, पृष्ठ ७७ ।

^{२९} पूर्ववत्, पृष्ठ ७८ ।

कहीं व्यर्थ उपसर्ग लगाएका छन् । जस्तै सुगोवर्धनमा 'सु', कहीं आकारलाई अकार बनाएका छन् जस्तै हाँसी हुनुपर्नेमा 'हँसी', कहीं शब्दसित स्वरवर्ण जोडी दीर्घसन्धिको अद्भुत नमुना प्रस्तुत गरेका छन्, जस्तै : ओखलैमाऽर्जुनमा तर पनि छन्दभङ्गको दोषबाट कवि मुक्त हुन सकेका छैनन् ।

प्रस्तुत कवितामा त्रुटि मात्र छैनन्, काव्यात्मक गुण पनि रहेका छन् । मधुर वर्णहरूको विन्यासद्वारा पदलालित्यको सृष्टि गर्न कवि सफल भएका छन् । जस्तै :-

क्वणत् कङ्कणै किङ्किणी छन् कटीमा ।

द्विनामी असल् पैही खेल्दा भटक् त्यो ॥^{३०}

यहाँ अनुप्रासात्मक कोमल वर्णहरूद्वारा श्रुतिमाधुर्य ल्याइएको छ । कविले तलको श्लोकमा यमक अलङ्कारको सृष्टि गरेका छन् ।

विचित्रै अनेकै चरित्रै पवित्रै ।

इनै मंगलै गाइ गाई चहाया ॥

रसीला सुनी सून ससार तछन् ।

मनी भै फिरी फेरी लिन्याऽवतारै ॥^{३१}

माथि वर्णित कविहरूका अतिरिक्त हीनव्याकरणी विद्यापति र पतञ्जलि गजुचालले पनि कृष्णभक्तिसँग सम्बद्ध रचना प्रस्तुत गरेका छन् । जयदेवद्वारा रचित गीतगोविन्दभित्रका जम्मा अठ्ठाह पद्यहरूको विद्यापतिले नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् । जसलाई बालकृष्ण पोखरेलले 'पाँचसय वर्ष'मा सङ्ग्रह गरेका छन् । गीतगोविन्द संस्कृत साहित्यमा गीतिकाव्यका रूपमा विख्यात छ । यसमा रसिकेश्वर कृष्णलाई ब्रह्म र उनका प्रेमिका गोपिनीहरूलाई जीवको प्रतीकका रूपमा लिइएको छ । राधाकृष्णको मिलनलाई ब्रह्म र जीवको मिलनका रूपमा यहाँ लिइएको छ । यो कृति प्रेममार्गी भक्तिको उत्कृष्ट नमुना बनेको छ ।

हीनव्याकरणी विद्यापतिले मङ्गलाचरणस्वरूप पहिलो पद्यमा कृष्णलाई प्रणाम गरेका छन् । दोस्रोमा राधालाई भक्ति र कृष्णलाई भक्तिका आश्रय भन्दै भक्तिविना कृष्णलाई पाउन सकिन्न भन्ने भाव

^{३०} पूर्ववत्, पृष्ठ ७६ ।

^{३१} पूर्ववत्, पृष्ठ ७९ ।

प्रस्तुत गरेका छन् । राधाको विरहवेदनालाई जनाउने अन्य पन्ध्रवटा पद्यहरूको यिनले अनुवाद गरेका छन् ।

पतञ्जलि गजुन्यालको 'हरिभक्तमाला' र 'बालगोपाल वाणी' कृष्णभक्तिसँग सम्बद्ध रचना हो । हरिभक्तमालामा कविले कृष्णलाई सम्बोधन गर्दै प्रभुले आफूलाई दर्शन नदिएकोमा दुःखमनाउ गरेका छन् । शिशुपाल, पूतना आदिले तथानाम गाली गर्दा र मार्न खोज्दा पनि मुक्ति दिने तर अनन्य पुण्यात्मा भक्तहरूले भक्ति गर्दा पनि दुःख पाएका दृष्टान्त दिँदै बुझिनसक्नु प्रभुको चरित्र देखेर यिनी छक्क परेका छन् ।

बालगोपालवाणीमा बालकृष्णलाई आलम्बन बनाइएको छ । यसमा यशोदाका काखमा सुतेका कृष्णले आफूलाई विभिन्न अवतार धारण गर्ने ईश्वर सिद्ध गरेको कुरा वर्णन गरिएको छ ।

४.२ रामभक्तिकाव्य

प्रागैतिहासिक युगदेखि लिएर आधुनिक युगसम्म मर्यादापुरुषोत्तम रामचन्द्रको शीलशक्ति एवम् सौन्दर्यले मण्डित अलौकिक व्यक्तित्वका विविध रूपले जनमानसलाई आकृष्ट गरेको छ । रामकाव्यपरम्पराको उद्भव र विकासको अनुशीलन गर्ने विद्वान्हरूको मतअनुसार राम उत्तरवैदिक कालका दिव्यमहापुरुष हुन् । वेदमा पनि केही स्थानमा राम शब्दको प्रयोग भएको छ । तर त्यसको सम्बन्ध दशरथपुत्र रामसँग नभई अन्य व्यक्तिसँग छ भन्ने मत विद्वान्हरूको रहेको छ । त्यसैले उपलब्ध प्रमाणका आधारमा वाल्मीकि रामायणलाई आदिकाव्य मानेर रामकथाको मूलस्रोत स्वीकार गरिएको छ ।

हिन्दीमा रामकाव्यपरम्पराको विकास स्वामी रामानन्ददेखि भएको स्वीकार गरिएको छ । रामावतसम्प्रदायका प्रवर्तक स्वामी रामानन्दले भक्तिको क्षेत्रमा अनैक क्रान्तिकारी परिवर्तन गरे र रामको मर्यादाभक्तिलाई आदर्श र आचरणगत पवित्रताले मण्डित गरेर जनसाधारणका लागि सुगम बनाए भने सत्रौँ शताब्दीको पूर्वार्धमा तुलसीदासले 'रामचरितमानस' जस्तो विशाल ग्रन्थ लेखेर यसको गौरवलाई चरमचुलीमा पुऱ्याए ।

नेपालीमा रामभक्तिकाव्यको प्रारम्भको कुरा गर्दा डा. केशवप्रसाद उपाध्यायले गुमानी पन्तका 'दुईवटा श्लोकलाई उद्धृत गर्दै ती श्लोकद्वयलाई रामभक्तिधाराको प्रस्थानबिन्दु मानेका छन् । गुमानी पन्तबाट प्रवर्तित यो धारा नेपालीमा भानुभक्तजस्ता कविबाट नै सम्बर्द्धित भएको हो भन्ने उनको विचार रहेको छ ।^{३२}

^{३२} डा. केशवप्रसाद उपाध्याय, प्राथमिककालीन कवि र काव्यप्रवृत्ति, पृष्ठ १८५ ।

रघुनाथ पोखरेलको 'रामायण-सुन्दरकाण्ड' र भानुभक्त आचार्यको 'रामायण' नै प्राथमिककालीन रामभक्तिकाव्यका प्रमुख उपलब्धि हुन् अतः यहाँ यिनै दुई कवि र दुई कृतिको अध्ययन गरिन्छ ।

४.२.१ रघुनाथ पोखरेल

वि.सं. १८६८ मा काठमाडौँको नक्सालमा रघुनाथ पोखरेलको जन्म भएको हो । यिनी यदुनाथ पोखरेलका बहिनी ज्वाइँ थिए । आफ्ना पिता चक्रधर पोखरेलको निधनपछि यिनी ससुरालीको बिर्ता सप्तरीमा रहन लागे । वि.सं. १९१५ तिर रघुनाथले सप्तरी परित्याग गरी काशीको बाटो समाते । वि.सं. १९२८ मा यिनी परलोक भए ।

रघुनाथ पोखरेलले काशीमा गएर अध्यात्मरामायणको सुन्दरकाण्ड अनुवाद गरे । सप्तरीमा छँदै यिनले रामायणको अनुवाद गर्न थालेका थिए र अयोध्याकाण्डका केही श्लोकहरू अनुवाद पनि गरेका थिए तर त्यहीँ छोडेका हुनाले तिनीहरू हाल अप्राप्य छन् । यिनका अन्य केही फुटकर कविताहरू पनि पाइन्छन् तर ती कविताहरू रामभक्तिकाव्यसँग सम्बद्ध नभएकाले यहाँ तिनीहरूको चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक हुँदैन त्यसैले यहाँ सुन्दरकाण्डको मात्र चर्चा गरिन्छ ।

४.२.१.१ सुन्दरकाण्ड-विषयवस्तु

सुन्दरकाण्ड पाँच सर्गमा लेखिएको खण्डकाव्य हो । पहिलो सर्गमा रामको सुनको औँठी लिई सीता खोज्न हनुमान हिँडेको, सुरसाको मुखमा पसी निस्केको, मैनाक पर्वतले फलफूल खाएर जान आग्रह गरेको, राक्षसी सिंहिकाले हनुमानको गति अवरुद्ध पार्न खोजेको तर हनुमानले सिंहिकालाई लात मारी गति लिएको, लङ्किनीसँग कुटाकुट भएको र लङ्किनीले ब्रह्माको वचन सम्झी लङ्काको भविष्य खतरामा परेको सङ्केत पाएसम्मको कथा वर्णन गरिएको छ ।

दोस्रो सर्गमा रावणद्वारा अपहरित सीताको अवस्थाको वर्णन गरिएको छ । सीतालाई चारैतिरबाट राक्षसले घेरेको, रावणले सीतालाई काटी मासुको कवाफ बनाउने आदेश दिएको आदि घटनाको वर्णन यस सर्गमा रहेको छ ।

तेस्रो सर्गमा निराश भएकी सीताले भृङ्गिडने प्रयत्न गरेको, हनुमानले सीतालाई आफ्नो उपस्थितिको जानकारी गराएको, रामको सन्देश सुनाएको, लङ्काको बगैँचा ध्वस्त पारेको, लङ्काका वीरहरूसँग

लडाई गरेको र रावणको छोरो इन्द्रजितले हनुमानलाई बाँधेर लगी रावणका सामु उपस्थित गरेसम्मको कथा वर्णित छ ।

चौथो सर्गमा हनुमान र रावणका बीच संवाद भएको, रावणले रिसाई हनुमानको पुच्छरमा आगो लगाउन लगाएको, हनुमानले लङ्कादाह गरेको आदि घटनाको वर्णन गरिएको छ ।

पाँचौ अर्थात् अन्तिम सर्गमा चाहिँ लङ्कादहन गरी हनुमान सीतासँग बिदा माग्न गएको, सीताजीले हनुमानलाई सन्देश पठाएको, हनुमान रामकहाँ पुगी लङ्कायात्राको विवरण दिएको, हनुमानका कार्यवाट राम अति प्रसन्न भएको कुरालाई कविले काव्यात्मक रूप दिएका छन् ।

४.२.१.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प

नेपाली भाषामाथि यिनको पूर्ण अधिकार रहेको देखिन्छ । भाषागत कठिनाइका कारण कहीं क्लिष्ट संस्कृत शब्द र कहीं हिन्दी शब्दहरूको प्रयोग यिनले गरेका छन् ।

छन्दहरूको प्रशस्त ज्ञान यिनलाई भएको देखिन्छ । २९ श्लोक भएको सुन्दरकाण्डको प्रथम सर्गमा नै यिनले अनेक छन्दको उपयोग गरेका छन् । मालिनी, शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, स्रग्धरा, मन्दाक्रान्ता आदि छन्दहरूमाथि यिनको अधिकार रहेको देखिन्छ । रमणीय भाव भएका र मार्मिक पद्यहरू पनि अनावश्यक शब्दहरूको प्रयोग, हिन्दी शब्दको ठीक र विकृत रूपको अत्यधिक प्रयोग, नेपाली र संस्कृत शब्दहरूको पनि विकृत प्रयोग आदि शैलीगत अवगुणका कारण रसास्वादनमा कमजोर बनेका छन् ।

सिंढी छन् वापी छन् सब रतनले ती जडित छन् ।

हरीन् छन् पन्थी छन् कलपतरू छन् राजमहल छन् ॥

नुट्याका शाखा छन् फलफुल फुल्याका बहुत छन् ।

असौको वन् येस्तो चहुँदिस ढुँडी भो थकित मन् ॥३॥^{३३}

माथिको पद्यमा प्रकृतिको सुन्दर वर्णन छ तर रतन (रत्न), हरीन् (हरिण), कलपतरू (कल्पतरु), असौ (अशोक, चहुँदिस (चारैतिर) जस्ता पदहरूले रसास्वादनमा नरमाइलो अनुभव भएको छ ।

^{३३} रघुनाथ पोखरेल, सुन्दरकाण्ड, दोस्रो सर्ग-२, पुराना कवि र कविता, पृष्ठ १५६ ।

४.२.२ भानुभक्त आचार्य

यिनको जन्म वि.सं. १८७१मा तनहुँ जिल्लाको चुँदी रम्घा गाउँमा भएको हो। यिनी खरदार धनञ्जय आचार्यका छोरा र श्रीकृष्ण आचार्यका नाति थिए। यिनले बाजे श्रीकृष्ण आचार्यबाट प्रारम्भिक शिक्षा हासिल गरेका थिए। बाबुराम आचार्यका अनुसार यी बाह्र वर्षका भएपछि एकजना ज्योतिषीका घरमा गई ज्योतिष पढ्न थाले।^{३४} त्यतिखेर यिनका बाजेको निधन भइसकेको थियो। वि.सं. १९२६ मा रम्घामा नै यिनको देहान्त भयो।

भानुभक्तका रामायण, वधूशिक्षा, प्रश्नोत्तरमाला र केही फुटकर कविताहरू प्रकाशित भएका छन्। तर यहाँ रामभक्तिकाव्यका सन्दर्भमा रामायणको मात्रै चर्चा गरिन्छ।

४.२.२.१ रामायण- विषयवस्तु

भानुभक्तको रामायण संस्कृतको अध्यात्मरामायणको अनुवाद हो। तर यो न पूर्ण अनुवाद हो न पूर्ण मौलिक। अनुवाद र मौलिकको मध्यवर्ती रचनाका रूपमा यो रामायण देखिन्छ। विष्णुको अवतारका रूपमा रघुवंशमा दशरथका पुत्र भई जन्मिएका राम यसका आलम्बन हुन्। रामको चरित्रको अनुवाद गर्दा भानुभक्तले अध्यात्मरामायणकै रामको चरित्रको अनुवाद गरेका छन्। त्यसैले यहाँ राम र सीता मानिसजस्ता देखिए पनि ती मानिस होइनन्। यिनीहरूलाई भविष्यमा हुने सम्पूर्ण घटना थाहा छ। यिनीहरूको विरह, सुखदुःख सबै अभिनय मात्रै हुन्, यी त पृथ्वीको भारहरण गर्नका लागि मात्र यहाँ आएका हुन्।

रामायणको विषयवस्तु हेर्दा भानुभक्त भक्ति र ज्ञानका मात्र कवि नभएर सामाजिकता, प्रकृतिप्रेम, श्रृङ्गारिकता, हास्यव्यङ्ग्य र देशप्रेमका कवि पनि हुन् भन्ने देखिन्छ।

हिन्दीका तुलसीदासमा भैं भानुभक्तमा भक्तिप्रचारको साम्प्रदायिक चेतना थिएन त्यसैले तुलसीदासको 'रामचरितमानस' भक्तिकाव्यका दृष्टिले जुन उच्चतामा पुगेको छ त्यस रूपमा भानुभक्तको 'रामायण' पुग्न सकेको छैन। भानुभक्तको रामायणमा तुलसीदासको रामचरितमानसमा जस्तो भक्तिरसको सागर उराल्ने कार्य भएको देखिँदैन। त्यसैले रामायणमा रामका सबैजसो चरित्रलाई समानताका साथ वर्णन गरिएको छ, चाहे त्यो चरित्रले भक्तिभाव व्यक्त

^{३४} बाबुराम आचार्य, पुराना कवि र कविता, पृष्ठ १००।

गर्न सकोस् या नसकोस् । भानुभक्तले सन्तुलित रूपमा रामको आदर्शमय चरित्रको वर्णन गरेका छन् ।

भक्तिको सन्दर्भमा भानुभक्तले रामलाई परमात्मा सिद्ध गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । त्यसैले रामको आराधना र गुणगानले मनुष्यको उद्धार हुन्छ, सम्पूर्ण पाप काटिन्छन्, रामको चरित्रको गानमात्रले पनि भवसागरदेखि पार भइन्छ :

शम्भू देखि सुनेर तत्त्व सब यो गान् पार्वती गर्दछिन् ।

राम्को नाम अपार जानि बहुतै आनन्दमा पर्दछिन् ॥

जसले गान् कन गर्दछन् ति त सहज् संसार पार् तर्दछन् ।

कालैको पनि ताप् हुँदैन भय सब् तिनका सहज् टर्दछन् ॥

यो सब् शास्त्र विषे बडो छ रघुनाथको रूप् जनाई दिन्या ।

जो छन् सब् इ पुराणहरू इ सबमा यै मुख्य जानी लिन्या ॥

गर्छन् कीर्तन सुन्दछन् पनि भन्या यो पाउँछन् फल् भनी ।

तिनको पुण्य बखान गर्न त सबै सक्तीन मैले पनी ॥^{३५}

भानुभक्तमा भक्तिको कुनै साम्प्रदायिक चेतना नभएकाले र उनी साधुसन्त पनि नभएकाले उनले सगुण एवम् निर्गुण दुवै उपासनाप्रति समान आस्था राखेका छन् । त्यसैले रामायणमा रागात्मक भक्तिका साथै ज्ञानात्मक भक्ति पनि देखिन्छ । भानुभक्तले भरत, कौशल्याजस्ता भावुक पात्रलाई रागात्मक भक्तिमा संलग्न हुने उपदेश दिलाएका छन् भने लक्ष्मण, विभीषणजस्ता पात्रलाई रामद्वारा दर्शनका गूढ तत्त्व सम्झाएका छन् । यसरी रामायण एकातिर वेदान्तदर्शनमा रुचि राख्नेहरूका लागि आध्यात्मिक गूढ ज्ञान प्राप्त गर्ने साधन भएको छ भने अर्कातिर ज्ञानका गम्भीर कुरा बुझ्न नसक्ने सामान्य मानिसका लागि नवधा भक्तिको बाटो देखाउने साधन भएको छ ।

मूल अध्यात्मरामायणभन्दा भिन्न रूपमा भानुभक्तमा देखिने मौलिक विशेषता विचारपक्ष, घटनाहरूको सङ्क्षेपमा ग्रहण तथा त्यागमा पाइन्छ । अध्यात्मरामायणका धेरै घटनालाई सङ्क्षेपमा ग्रहण गरेर पनि त्यसमा रोचकता ल्याउन सक्नु यिनको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । तर सबै प्रसङ्गलाई यिनले सङ्क्षेपमा ग्रहण गर्ने अथवा त्यागने गरेका भने छैनन् । सत्य, आत्मा, परमात्मा, माया, जन्म, मृत्यु, ज्ञान, वैराग्य, भक्ति, उपासनाजस्ता कुराहरूलाई यिनले हतार नगरिकन बिस्तारै वर्णन गर्दै अगाडि बढेका छन् । रामको माहात्म्य, राम वनवास

^{३५} भानुभक्त आचार्य, रामायण श्री बालकाण्ड, ८-९ श्लोक ।

जाने सन्दर्भमा लक्ष्मणलाई रामले दिएको उपदेश, तीरालाई रामले दिएको उपदेश आदि प्रसङ्गहरू काव्यात्मक दृष्टिले पटचारलाग्दा भए पनि यी प्रसङ्गहरूलाई समावेश गरिएको छ। भानुभक्तले अध्यात्मरामायणको शृङ्गारपरक रसिकतालाई मन पराएका छैनन्। त्यसैले उनी सीताको नखशिख वर्णन गर्दै नन्। उनलाई शृङ्गारप्रति कुनै मोह छैन भन्ने कुरा राम र सीताको प्रथम मिलनको प्रसङ्गलाई समेत नछोएबाट स्पष्ट हुन्छ।

यसरी भानुभक्तीय रामायण मौलिकता र अनुवादको दोसाँधमा रहेर लेखिएको छ र मूल रामायणको विषयवस्तुलाई सङ्क्षेपीकरण गरी काव्यलाई भद्दा बन्नबाट बचाउनुका साथै रामकथालाई अत्यन्त सुगठित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

४.२.२.२ भाषा एवम् शैलीशिल्प

रामायणको भाषा हेर्दा भानुभक्तलाई नेपाली भाषामा पूर्ण अधिकार प्राप्त भएको प्रतीत हुन्छ। आफूभन्दा पहिलेका र समकालीन कविहरू भन्दा छन्दको नियन्त्रणमा रहेर भाषा र भावलाई विकृत बनाउनुपर्ने बाध्यता उनलाई छैन। उनी त छन्दलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राखेर नचाउन सक्छन्। कतैकतै शब्दविकृतिका उदाहरण नपाइने होइनन् तर त्यो वसन्त शर्मा, यदुनाथ पोखरेल, विद्यारण्यकेशरी आदिका काव्यमा जस्तो भद्दा र जिभ्रो टट्टाउने खालको छैन। 'भ्यागुतो'लाई भ्याक्तो, 'नत्र'लाई नतर, 'वस्त्र'लाई बस्तर आदि केही शब्दविकृतिका उदाहरण पाइन्छन् तर ती जिभ्रो बिभाउने र तिरस्कार गरिहाल्नुपर्ने खालका छैनन्। छन्दनिर्वाहका लागि कहींकहीं 'इ'लाई 'ये', 'ऐ'लाई 'य' जस्तो रूप बनाउनुपरेको छ। तर ती विकृति कर्णप्रिय र सङ्ख्यात्मक रूपमा नगण्य पनि छन्।

भानुभक्तले रामायणमा आफ्नो कथ्यलाई काव्यात्मकता दिन लोकप्रचलित उक्तिको प्रशस्त उपयोग गरेका छन्। नेपालीकरणका लागि प्रयोग गरिएका भावोक्ति, तुक्का र वाग्धाराले त अझ काव्यलाई हुनसम्म रसिलो बनाएको छ। जस्तै :

१. रिस् फेर्छन् भुसुना भनेर हनुमान् चुप्चाप लागी गया।
२. यस्तै तहाँ वीरहरू सब विन्ति गथ्या
केवल गफै गरी मुखै तरबार माथ्या।
३. जैले पर्दछ छिद्र उस वखतमा मार्ने छ दागा धरी।

४. बस्तिन् बस्तिन पो पनी यदि भन्या काटेर टुक् टुक् गरी ।
तर्कारी भुटुवा बनाउनु असल् मीठा मसाला धरी ॥ आदि ।

अलङ्कारविधानका सन्दर्भमा भानुभक्तले रामायणमा प्रायः उपमाको प्रयोग गरेका छन् । दृष्टान्त आदि अलङ्कारको उदाहरण पनि कहींकहीं भेटिन्छ । जस्तै :

१. लोहस्तम्भ उचालि घुम्न बीचमा लाग्या गरुड भैं जसै ।
(उपमा)
२. आयो श्रीरघुनाथको पनि विमान् चन्द्रैसरीको भई । (उपमा)
३. साहै रिस् उठि कालरुद्र सरिका ठाकुर हुनु भो तसै ।
(उपमा)
४. जस्तै चुम्बकका नगिच् परिगया नाच्छन् यी लोहा पनि ।
तस्तै जस्कन पाइ नाच्छ छ जगत् नाना प्रकार्को बनी ।
(दृष्टान्त) आदि ।

यसप्रकार भानुभक्तमा मौलिक कविमा हुने प्रशस्त गुण भेटिन्छन् । उनले रामायणजस्तो ठूलो कृतिलाई प्रबन्धविधानमा कुनै अव्यवस्थाविना सारसङ्क्षेपका रूपमा सरसताका साथ प्रबन्धात्मकता प्रदान गरेर आफ्नो स्वतन्त्र कविव्यक्तित्वको परिचय दिएका छन् । वास्तवमा रामायणका कारण नै भानुभक्त आफ्नो युगका अथवा भक्तिकाव्यका कविहरूका बीच मात्रै होइन सम्पूर्ण नेपाली काव्यजगत्मा नै ठूला देखिन्छन्— लोकप्रियताका दृष्टिले ।

४.२.२.३ भानुभक्तको काव्यवैशिष्ट्य

नेपाली साहित्यका विराट् प्रतिभा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले भनेभैं वास्तवमा भानुभक्त आचार्य नेपाली साहित्यको नवीन उषालाई निम्त्याउने शुक्रतारा र काव्यात्मक अभिव्यक्तिका प्रथम ध्वनि अथवा नेपाली साहित्यका प्रथम अधिष्ठाता दुवै हुन् । मौलिक र अनूदित गरी दुई भागमा विभक्त उनका रचनाहरूमध्ये “वधूशिक्षा”, “भक्तमाला” र चारपाँच दर्जन फुटकर श्लोकहरू मौलिक रचना हुन् भने “रामायण” र “प्रश्नोत्तर” अनूदित रचना हुन् । कवि भानुभक्तलाई काव्यभाषाका निर्माताका रूपमा परिचित गराउने र आदिकविको उपाधि दिलाउने रचना संस्कृतको अध्यात्मरामायणको नेपालीमा रूपान्तरित भानुभक्तीय रामायण नै हो । हो, उनको रामकथाको सीमा र कथाक्रमको सङ्गठनलाई अध्यात्मरामायणले नियन्त्रण गरेको छ तर भाषा र लयमा

उनी उन्मुक्त छन् । भाषा र लयका माध्यमबाट नै उनले आफ्नो अद्वितीय अभिव्यक्तिकौशल प्रदर्शन गरेका छन् र त्यही अभिव्यक्तिकौशलले नै उनको रामायणलाई अत्यन्त मूल्यवान् बनाएको छ । त्यसैले उनी अनुवादक मात्र नभएर काव्यनिर्माता पनि बनेका छन् । उनीबाट नै नेपाली भाषाले अभिव्यक्ति पायो र उनको प्रयोग नै नेपाली भाषाको मानक रूप बन्यो । उनीपूर्व पनि नेपाली भाषामा कविता लेख्ने कविहरू नभएका होइनन् तर तिनीहरूको भाषाले नेपाली लोकमानसलाई छुन सकेनन् । तिनीहरूको भाषा र लय नेपालीका जनजिभ्रोमा भुन्डिन सकेनन् । तर भानुभक्तले नेपाली भाषालाई अत्यन्त सहजरूपमा अभिव्यक्ति दिए । उनले आफ्नो रचनालाई अलङ्कारले सजाउने र कल्पना र विम्बको प्रयोग गरेर काव्यमा चमत्कारसृष्टि गर्ने व्यर्थ प्रयत्न गरेनन् बरु साहै सहजरूपमा नेपाली भाषालाई छन्दका विभिन्न लयमा ढालेर स्वाभाविक गति प्रदान गरे । उनकै प्रयत्नले नेपाली जनताले सबै जातजातिलाई एकतामा समेट्ने भाषा पाए, लोकरुचिअनुरूपको रामायण महाकाव्य पाए । त्यही लोकमानसलाई प्रभावत पार्ने सरल र सरस रचनाले गर्दा नै उनी लोकप्रिय बने र आदिकविको उपाधिद्वारा विभूषित भए । वास्तवमा पृथ्वीनारायण शाहले भौगोलिक रूपमा विशाल नेपालको निर्माण गरे भने त्यसलाई जातीय एकतामा जुटाउने काम भानुभक्तका रचनाले गरे । उनका यिनै काव्यवैशिष्ट्यले नै उनी जन्मले प्रथम कवि नभए पनि कवितात्मक प्रभाव छोड्नुमा प्रथम भए । उनलाई आदिकविको उपाधि प्रदान गर्नुको रहस्य पनि यही नै हो ।

पञ्चम अध्याय

उपसंहार

नेपाली साहित्यमा भक्तिकाव्यको प्रणयन नेपालको आफ्नै लामो धार्मिक एवम् सांस्कृतिक परम्पराका कारण भएको देखिन्छ। परापूर्वकालदेखि नै भगवद्भक्तिले ओतप्रोत नेपाली समाजमा विभिन्न युग र परिस्थितिमा विकसित हुँदै आएको भक्तिआन्दोलनले पनि प्रभावित पार्ने काम गर्‍यो। फलतः नेपालभित्र पनि भक्तिआन्दोलनका रूपमा जोसमनी सन्तपरम्परा, श्रीकृष्ण प्रणामी धर्म आदिको व्यापक प्रचारप्रसार भयो। परापूर्वकालदेखि नै नेपालीहरू धर्मप्राण त छँदै थिए, विभिन्न व्रतअनुष्ठान, भागवत, सप्ताहयज्ञ आदिमा आफूलाई संलग्न गराउँदै त आएका नै थिए अझ यस किसिमको भक्तिआन्दोलनका कारण उनीहरूको भक्तिवादी चेतना तीव्र बन्न पुग्यो। उनीहरूको त्यो अन्तश्चेतना बाहिर प्रस्फुटित हुन खोज्यो। फलतः त्यस चेतनाले साहित्यिक रूप लियो। आफूभित्रको चेतनाले, भावनाले स्वभाषामा अभिव्यक्त हुन उपयुक्त वातावरण चाहिन्थ्यो। त्यसैले जब पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल राष्ट्रको एकीकरणको जग हाले, राष्ट्रिय एकीकरणको माध्यमबाट आफ्नो देश र भाषाप्रतिको ममत्त्वलाई अझ प्राण दिने सङ्कल्प गरे तब त्यस चेतनाले आफ्नो भाषामा व्यक्त हुने अवसर भेटायो। यसरी अभिव्यक्त हुने अवसर र उपयुक्त वातावरण पाएकाले नै देशप्रतिको ममत्त्वका कारण राष्ट्रवादी चेतनाले भरिएका वीरभाराका कविताहरू देखापर्न थाले भने परापूर्वकालदेखि संरक्षित भगवद्भक्तिले ओतप्रोत आफ्नो धार्मिक एवम् सांस्कृतिक परम्पराका कारण भगवद्भक्तिमा आधारित भक्तिकाव्यको प्रणयनको सिलसिला वीरभाराका कविताहरूको समानान्तरमै प्रारम्भ भयो।

नेपाली साहित्यमा भक्तिकाव्यका निर्गुण एवम् सगुण दुवै रूप थोरै मात्रामा भए पनि भेटिन्छन्। जोसमनी सन्तपरम्पराका सन्तकविहरूका रचनाले निर्गुण विचारधाराका तत्त्वहरूलाई अँगालेकाले त्यसलाई निर्गुण भक्तिकाव्यको संज्ञा प्राप्त भएको छ भने परब्रह्मस्वरूप विष्णुका अवतारका रूपमा उपासना गरिने राम र कृष्णलाई आलम्बन बनाएर उनैका लीलागान गरी काव्यको रचना गरिएको छ भने त्यसलाई सगुण भक्तिकाव्य भन्ने गरिएको छ।

निर्गुण भक्तिकाव्यका रूपमा जोसमनी सन्तकाव्यमा गुरुसेवा, बाह्य आडम्बरहीनता, सदाचार र नैतिक संयमको उपदेश दिएको पाइन्छ। यसका साथै आफ्नो मतको प्रचारप्रसार गर्नु उक्त काव्यपरम्पराको अभीष्ट रहेको छ। उक्त परम्पराका सन्तकविहरूले आफ्ना भावनाहरूलाई लोकग्राह्य बनाउनका लागि सधुक्कडी नेपालीको प्रयोग गरेका छन्। ज्ञानदिल दासको रचना भने शुद्ध नेपाली र सधुक्कडी नेपाली दुवैमा छन्। सुसमृद्ध भाषामा अलङ्कारआदिले युक्त काव्यको रचना गर्नु जोसमनी सन्तकविहरूको उद्देश्य नभएकाले सन्तकाव्यमा गुण, अलङ्कार आदिको संयोजन भएको पाइँदैन। यदि त्यस्तो पाइन्छ भने त्यो आचार्यत्वप्रदर्शनका लागि नभई सहज रूपमा पाइएको हो।

सगुण भक्तिकाव्यअन्तर्गत कृष्णभक्तिकाव्यका स्रष्टाहरूका रचनामा पनि भाषिक दृष्टिले हिन्दी ब्रजभाषाको प्रभाव पाइन्छ भने काव्यात्मकताका दृष्टिले पनि कविहरूले मार्मिक स्थललाई छोडेर इतिवृत्तात्मक ढङ्गले काव्यको रचना गरेका छन्। त्यसैले त्यहाँ पाठकलाई भक्तिरसमा निमग्न हुने अवसर त्यति प्राप्त हुँदैन। नेपाली कृष्णभक्तिकाव्यका स्रष्टाहरूमा वसन्त शर्माको मात्र प्रबन्धात्मक काव्य श्रीकृष्णचरित्र उपलब्ध छ। रामभक्तिकाव्यमा चाहिँ भानुभक्त आचार्य शीर्षस्थ व्यक्तित्व रहेका छन्। अध्यात्मरामायणको अनुवाद गरे पनि उनले प्रशस्त मौलिकता प्रदान गरेका छन्। यिनको समयमा आएर नै नेपाली भाषाले आफ्नो वास्तविक रूपमा साहित्यमा प्रकट हुने अवसर पायो।

यसप्रकार प्राथमिककालीन नेपाली भक्तिकाव्य भानुभक्तको रामायणलाई छोडेर भाषिक एवम् शिल्पसौन्दर्यका दृष्टिले त्यति उच्चतामा पुग्न नसके पनि नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा यसले पुर्‍याएको योगदानलाई बिर्सन सकिँदैन। त्यसका साथै माध्यमिक र आधुनिक काव्यसाहित्यका लागि यसले जुन पृष्ठभूमि तयार पारिदिएको छ त्यो अत्यन्त मननयोग्य छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अर्याल, रामजीप्रसाद- नेपालको इतिहास र अर्याल परिवार, काठमाडौं, वि.सं. २०४७।
२. आचार्य, बाबुराम- पुराना कवि र कविता, काठमाडौं, साभा प्रकाशन, वि.सं. २०२३।
३. उपाध्याय, डा. केशवप्रसाद- प्राथमिककालीन कवि र काव्यप्रवृत्ति (तेस्रो संस्करण) काठमाडौं, साभा प्रकाशन, वि.सं. २०४९।
४. उपाध्याय, बलदेव- पुराण विमर्श, वाराणसी, चौखम्भा प्रकाशन, वि.सं. २०२१।
५. उपाध्याय, बलदेव- संस्कृत साहित्य का इतिहास, वाराणसी, चौखम्भा प्रकाशन, वि.सं. २०१७।
६. दिनकर, रामधारी सिंह- संस्कृति के चार अध्याय, दिल्ली, राजपाल एण्ड सन्स, ई.सं. १९७५।
७. दीक्षित, कमल- बृङ्गल (द्वितीय संस्करण), काठमाडौं, साभा प्रकाशन, वि.सं. २०३४।
८. पणशीकर, वासुदेव लक्ष्मण (सम्पादक)- ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः, वाराणसी, चौखम्भा विद्याभवन, ई.सं. १९९०।
९. पराजुली, ठाकुर - नेपाली साहित्यको परिक्रमा, काठमाडौं, नेपाली विद्या प्रकाशन, वि.सं. २०४५।
१०. पाण्डेय, डा. मथुरादत्त- नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्य का तुलनात्मक अध्ययन, दिल्ली, भारतीय ग्रन्थ निकेतन, ई.सं. १९७०।
११. भट्टाचार्य, तारानाथ तर्कवाचस्पति (सङ्कलक)- वाचस्पत्यम्, वाराणसी, चौखम्भा संस्कृत सीरीज अफिस, ई.सं. १९६२।
१२. भण्डारी, गोपालप्रसाद- प्राग्भानुभक्तीय नेपाली काव्य, काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५३।
१३. मुनेकर्म, लीलाभक्त- नेपालको आधुनिक इतिहास, काठमाडौं, वि.सं. २०४४।
१४. शर्मा, जनकलाल- जोसमनी सन्त-परम्परा र साहित्य, काठमाडौं, रायल नेपाल एकेडेमी, वि.सं. २०२०।
१५. शर्मा, तारानाथ- नेपाली साहित्यको इतिहास, काठमाडौं, सहयोगी प्रकाशन, वि.सं. २०२७।

१६. शर्मा, बालचन्द्र- नेपाली साहित्यको इतिहास, काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि.सं. २०३९ ।
१७. शर्मा, पं. श्रीराम (सम्पादक)- अथर्ववेद, बरेली, संस्कृत संस्थान, ई.सं. १९७२ ।
१८. शर्मा, पं. श्रीराम (सम्पादक)- ऋग्वेद, बरेली, संस्कृत संस्थान, १९६७ ।
१९. शर्मा, पं. श्रीराम (सम्पादक)- यजुर्वेद, बरेली, संस्कृत संस्थान, १९६७ ।
२०. शिवाकोटी, टहलदास- श्रीकृष्णप्रणामी धर्म नेपाली परिवेश, वृन्दावन, प्रकाशक श्रीस्वामी सदानन्दजी महाराज, श्रीकृष्ण प्रणामी मन्दिर, वि.सं. २०५५ ।
२१. श्रेष्ठ, डा. दयाराम र अन्य- नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, काठमाडौं, साभा प्रकाशन, वि.सं. २०३९ ।
२२. डा. सत्येन्द्र, मध्ययुगीन- हिन्दी साहित्य का लोकतात्त्विक अध्ययन, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर, ई.सं. १९६० ।
२३. सुविथ, पं. वेदपाल (सम्पादक)- शतपथ ब्राह्मण, साहिबाबाद, समर्पण शोधसंस्थान, ई.सं. १९९० ।
२४. अथर्व संहिता, पुना, आदर्श मुद्रणालय, ई.सं. १९७५ ।
२५. कूर्मपुराण, गोरखपुर, गीताप्रेस ।
२६. नारदभक्तिसूत्र, गोरखपुर, गीताप्रेस ।
२७. बृहन्नारदीय पुराण, गोरखपुर, गीताप्रेस ।
२८. विष्णुपुराण, गोरखपुर, गीताप्रेस ।
२९. शाण्डिल्यभक्तिसूत्र, गोरखपुर, गीताप्रेस ।
३०. श्रीमद्भगवद्गीता, गोरखपुर, गीताप्रेस ।
३१. श्रीमद्भागवत महापुराण, गोरखपुर, गीताप्रेस ।

पत्रिका

१. बराल, डा. ईश्वर- नेपाली वैष्णव साहित्य र कवि विद्यारण्यकेशरी अर्याल, कविता -काठमाडौं, वर्ष २, अङ्क १) वि.सं. २०२२ ।
२. खनाल, मोहनप्रसाद- कवि वसन्त शर्मा, केही तथ्य केही विचार, मधुपर्क, (काठमाडौं, वर्ष ६ अङ्क ३) ।

माधवप्रसाद लामिछाने

लेखक परिचय

जन्ममिति	: वि.सं. २०३०।०८।०९
जन्मस्थान	: दुईपीपल् ३, नुवाकोट
हालको ठेगाना	: गोठटार-१, काठमाडौं
शिक्षा	: आचार्य, एम्.ए., बी.एड् ।
प्रकाशोन्मुख कृति	: तन्त्रशास्त्रको परिचय
सम्प्रति	: अध्यापन एवम् समाजसेवा